

ԱՐՑԱԽԻ. ՇԱՔԻԻ ԵՎ ՓԱՌԻՍՈՍԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
IX—X ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ս. Գ. ԲԱՐՔՈՒԴԱՐՅԱՆ

IX դարի կեսերին արաբական խալիֆայության թուլացման և քայքայման ընդհանուր իրադրության պայմաններում, երբ բաղմաթիվ նվաճված ժողովուրդներ և վարչական միավորներ (էմիրություններ) ապստամբում էին խալիֆայության դեմ, Հայաստանի հյուսիս-արևելյան երեք նահանգներում (Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան), սրանց սահմանակից Աղվանքում տեղի ունեցան նման կարևոր շարժումներ, որոնց հետևանքով դարի վերջին այդ երկրամասերում առաջ եկան մի քանի անկախ իշխանություններ և նույնիսկ փոքր թագավորություններ:

Այս նորոգ քաղաքական միավորների պատկերի պարզաբանումը ստանում է հատուկ նշանակություն երկու առումով. նախ այն, թե դարավոր օտար տիրապետությունից հետո տեղական բնակչությունից ո՞ր էթնիկ խմբերն էին մնացել կենսունակ և կարողացան հիմք ձառայել քաղաքական այդ նոր միավորումներին, և ապա՝ ի՞նչ իրադրություն էր ստեղծվել հայ-աղվանական սահմանագլխային այս նահանգներում: Բայց այս նոր իրադրությունը հստակ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է մի հետադարձ ակնարկով վերհիշել հայ-աղվանական սահմանների և սահմանամերձ երկրամասերի էթնիկ-ազգային կազմի պատկերը:

Անտիկ հույն և հռոմեական հեղինակների հաղորդածներից հայտնի է, որ Հայաստանի և Աղվանքի բնական ու մշտական սահմանը եղել է Կուր գետը, սկսած հայ-վրացական սահմանագլխից մինչև նրա արևելյան ծայրը՝ Կասպից ծովը. Կուրի ձախ ափը կոչվել է Աղվանք կամ Ալբանիա, ուր ապրում էին աղվանական ցեղեր (ըստ անտիկ հեղինակների՝ 26 և ավելի և ըստ հայկականի՝ 30-ից ավելի): Նշվում է, որ այդ ցեղերից մեկը, որն ապրում էր Շաքե-Նուխի հարթավայրում, մ. թ. ա. I դարում կարողացավ որոշ ցեղերի միավորել և պետություն կազմել, Կապադակ մայրաքաղաքով:

Հնում Կուրի աջ ափի երկայնքով տարածված էին Մեծ Հայքի Ուտիք ու Փայտակարան նահանգները. Ուտիքն սկսվում էր Արևմուտքում հայ-վրացական սահմանից և հասնում մինչև ներկայիս Մուղանի դաշտը. սրան հաջորդում էր Փայտակարանը՝ մինչև Կասպից ծովը. Արցախը տարածվում էր դրանց թիկունքում. սկսվելով Սևանի լեռնաշղթայի հյուսիսահայաց լեռնալանջերից, այն իր մեջ էր առնում Ղարաբաղը և հասնում մինչև Արաքս գետը: Արցախը ոչ մի կետում չէր միանում Կուր գետին և չէր սահմանակցվում Աղվանքին, հետևա-

Հանդուգյալ Ս. Բաբսուդարյանի հրատարակվող հոդվածը բազմաշխատ նայագետի վերջին ստեղծագործությունն է, որ նա ժամանակ ունեցավ ամբողջացնելու իր կյանքի վերջին օրերին (1919):

բար հայ-աղվանական սահմանային, քաղաքական ու էթնիկ խնդիրների քըն-նարկման ընթացքում սխալվում են նրանք, ովքեր այդ ոլորտի մեջ են մտցնում նաև Արցախը:

Ուտիք և Փայտակարան նահանգների քաղաքական վիճակի և էթնիկ կազմի վերաբերյալ ևս գոյություն ունեն հնագույն դրավոր տեղեկություններ. ըստ անտիկ հեղինակների, որոնց տեղեկությունները գերադանցապես վերաբերում են առաջին դարերին մ. թ. առաջ, Ուտիքը միշտ էլ եղել է Մեծ Հայքի կազմի մեջ և համարվել նրա ամենաբարեբեր դաշտավայրերից մեկը: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Ուտիքը դեռևս Երվանդունիների տիրապետության ժամանակ հայ թագավորների ձմեռային նստոցն էր, և Արտաշեսը այստեղ դիմեց ձմեռող վերջին Երվանդին հանդիպելու համար¹:

Ուտիք նահանգի բնակչության վերաբերյալ աղբյուրները հայերից բացի հիշատակել են նաև ուտի և շակ կամ սակ ժողովուրդների անունները. դրանցից ուտիները բնակվում էին գերադանցապես նահանգի արևելյան կողմերում, Պարտավի շրջակայքում (որոնց անունով էլ այդ գավառը կոչվում էր Ուտի առանձնակ), իսկ շակերը՝ ներկա Կիրովաբադի շրջակայքում (դրանց անունով էլ այդ գավառը կոչվում էր Շակաշեն): Ստրաբոնը այդ երկու ցեղերի ծագումը համարում է սկյութական. ժամանակակից գիտության մեջ ընդունված է, որ շակերը իրոք սկյութական ցեղ են եղել, իսկ ուտիները պատկանում են կովկասյան լեռնախմբին: Սկյութները մ. թ. ա. VII դարում հայտնվելով Կովկասում, կարճ ժամանակից հետո անհետանում են, թողնելով իրենց անունով մի քանի տեղանուններ՝ Շակաշեն, Շաքի (Շաքե) և այլն, իսկ ուտիները հարատևում են մինչև օրս էլ Կուրի ձախափնյա շրջաններում մի քանի գյուղերով: Մինչև XIX դարի վերջն էլ Ուտիք նահանգում կային երկու գյուղեր, որոնց հայախոս բնակչությունը հիշում էր իր ուտիական ծագումը, դրանցից մեկը Գանձակի մոտ գտնվող Սարով գյուղն էր, մյուսը՝ Կրդեն, որը գտնվում էր Թոռուղի շրջանում:

Այլ քաղաքական և ազգադրական անցյալ է ունեցել Փայտակարան նահանգը: Համաձայն Ստրաբոնի հնագույն և ստույգ տեղեկության՝ այդ նահանգը գրավել է Արտաշես թագավորը Մարաստանից և կցել Հայաստանին մ. թ. ա. II դարում. այդ մարական մեծ երկրամասում ապրելիս են եղել իրանական ծագում ունեցող բազմաթիվ ցեղեր, ինչպես և հայեր ու աղվաններ: Սրանցից բացի Ստրաբոնը հիշատակում է գելեր, կադուսներ, ամարդներ, վիտիներ, առարիականներ և այլ ցեղեր²:

Ուտիքն ու Փայտակարանը ինչպես Երվանդունիների, այնպես էլ Արտաշեսյան և Արշակունի թագավորատոհմերի համար եղել են ձմեռանոցային վայրեր և պաշտպանական կարևոր կենտրոններ՝ հյուսիսային Կովկասից եկող ռազմիկ ցեղերին դիմադրելու համար: Դեռևս Տիգրան Մեծը այդ նահանգներից յուրաքանչյուրում շինել էր մի-մի քաղաք և կոչել իր անունով՝ Տիգրանակերտ: Աղաթանգեղոսը Տրդատի և Լուսավորչի գործունեության առթիվ հիշատակում է Փայտակարան քաղաքը. «մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց»³:

¹ «Մովսեսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 169:

² «Ստրաբոն. քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան», Երևան, 1940, էջ 35:

³ «Աղաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1909, էջ 439:

Սահմանամերձ նահանգների այս կացությունը տեևց այնքան ժամանակ, քանի գոյություն ունեն անկախ և ուժեղ հայ պետականությունը, բայց նրա թուլացման շրջանում Պարսկաստանը բռնություններ անջատեց դրանք Հայաստանից և միացրեց իրեն հյուսիս Ադրիանոսին՝ 338 թ., հայոց Տրդատ թագավորի դեմ ապստամբած նրա ազգակից Սանատրուկին տալով թագավորի տիտղոսը, պարսիկները ստեղծեցին մաղքությունների պետությունը, որը նաև Ադրիանոսի է կոչվում։ Այդ նոր թագավորության մայրաքաղաքն սկզբում հենց Փայտակարանն էր, բայց հետո տեղափոխվեց հյուսիս՝ մաղքությունների բուն միջավայր Չողա քաղաքը։ Էլ ավելի ուշ, երբ հայ պետականության վերացումով հյուսիսային լեռնաբնակներից պաշտպանվելու ամբողջ հոգսը ծանրացավ Պարսկաստանի ուսեբին, Պարսից Պերոզ թագավորը ռազմա-քաղաքական նկատառումներով կառուցել տվեց Պարտավ քաղաքը և 462 թ. Չողայից այնտեղ տեղափոխեց Ադրիանոսի արքունիքը (որ այն մնաց մինչև թագավորության վերացումը՝ 510 թ.), և վերջապես՝ 551 թ. Պարտավ տեղափոխվեց նաև Ադրիանոսի կաթողիկոսությունը։

VII դարի «Աշխարհացույցը», որը Հայաստանի բաժանումից հետո եղած դեպքերի ամենամոտիկ և իրական արտահայտիչն է, Ադրիանոսի հին ու փոփոխված վիճակը գծել է երկրամասին նվիրված հատուկ գլխի մեջ՝ այսպես.

«Յաղագս Աղուանից. Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն՝ Աղուանք, յելից Վրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչև ի Կասբից ծովն և ցՀայոց սահմանն, առ Կուր գետով, թէպէտ և աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց։ Բայց մեք ասասցուք զբուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է մեծի դետոյս Կուրայ և Կովկաս լերինն»։

Ապա իր իսկ բնորոշած բուն Ադրիանոսի (Կուրի ձախ ափի) բոլոր գավառները իրենց տեղադրությամբ թվելուց հետո «Աշխարհացույցը» վերագառնում է ոչ բուն Ադրիանոսին, հասուկ բնորոշմամբ՝ «և և այլ քսան գաւառս զորս ի Հայոց հանեալ է՝ Շակաշէն, Գարգման, Քուստի-Փառնէս, Կողթ, Աղուէ, Տուս-Քուստակ, Ուտ-Պարսեսն, Մեծ-Կուկնք, Մեծ-Իրանք, Պիանք, Հարճլանք, Պարսաւանք, Մուխանք, Վայկունիք, Փոքր Հաբանդ, որ է Սիսական ի Կոտակ, Ռոտըստակ, Բերդաձոր, Տոի, Առան-ոտ, մինչև ի խառնումն Երասխայ ի Կուր գետ»⁴։

Պարզ ու առարկայական այս նկարագրությունը վերաբերում է Ուտիքին, Արցախին և Փայտակարանի արևմտյան մասը կազմող գավառներին՝ մինչև Արաքս։

Մեր նոր պատմության ռահվիրա Չամչյանը խնդիրն ամփոփում է այսպես՝ «Աղուանից աշխարհ. կրկին առմամբ յիշատակի սա ի դիրս մեր, մի՝ փոխանակ այնր աշխարհի, որ է ընդ մէջ Կուր գետոյ և Կասպից ծովու՝ մինչ ի Դարբանդ. և սա կոչի Աղուանք Սիրուանայ կամ Շիրուան... երկրորդ ի մասնավորի վտխանակ ալսր մասին Հայաստանի, որ պարունակէ յինքեան ղերիս աշխարհս, այսինքն՝ զՈւտի, զԱրցախ և զՓայտակարան և սա կոչի յատկապէս Աղուանք Հայոց»⁵։

* * *

Մերձկուրյան այս շրջաններում գրեթե չորս հարյուր տարի տեւած պարսկական և արաբական տիրապետությունը նշանավորվել է բնիկ ժողովուրդների

⁴ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963, էջ 105 (հատվածի դեմ տրված է նաև աշխարհարար թարգմանությունը)։

⁵ Ս. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, մասն Գ, Վենետիկ, 1784, էջ 131։

րունի հավատալիությունյան և ուծացման քաղաքականությունամբ: Դիմագրավելով այդ քաղաքականությանը և պայքարելով պարսիկների ու արաբների կողմից ստեղծված օտարացնող լիքնիկական կազմ ունեցող դադթօջախների բունատիրական ձղտումներն դեմ, տեղալինիկ հայ տարրը պահպանում էր ազդային իր դիմապատկերը: Այս մեր դիտողությունն իր հիմնավորումը կստանա, երբ հաջորդ շարադրանքով ծանոթանանք խալիֆայության քայքայման շրջանում այդ վայրերում տեղի ունեցած իրադարձություններին:

Հակաարաբական շարժումների գլխավոր և հուժկու ալիքը խուրամյանների ապստամբությունն էր Բաբեկի գլխավորությամբ, IX դարի սկզբին, որը կրոնական բողի տակ Փայտակարանից տարածվեց, ընդգրկելով ընդարձակ շրջաններ, իր մեջ առավ Ուտիքի և Արցախի կենսունակ ուժերին ևս:

ԵՍԱՅԻ ԻՇԽԱՆ ԱՐՑԱԽԻ

Մ. Կադանկատվացու շարունակողը հիշատակում է, որ 830-ական թթ. մոտ Բաբեկը, հարկադրված հեռանալով Սյունիքից և Արցախից, մի խոշոր զորաբանակ թողնում է Արցախի Ամարաս գավառում, Ռոստոմ զորավարի գլխավորությամբ՝ պատվիրելով, որ տեղացիների նկատմամբ հաշտ քաղաքականություն վարի: Բարոյալքված բանակը, սակայն, սկսում է խժոժություններ ու թալան, այդ նպատակով էլ նա հարձակվում է Գորոզու բերդում ամրացած հայերի վրա, որոնք խանգարում էին իր գործողություններին: Բերդում ամրացածները, Եսայի իշխանի գլխավորությամբ, հարձակվում են Ռոստոմի բանակի վրա և ջարդում ու հալածում նրան: Դրանից հետո Եսային տիրում է Արցախի մեծ մասին՝ Բերդաձոր, Վայկունիք, Սիսական, Հաբանդ, Ամարաս, Պարդկանք, Մխանք և Ուտիք նահանգի Տրի գավառներին⁶: Այս քաջամարտիկ իշխանը այնուհետև դիմադրում է արաբական իշխանությունների կամայականություններին: Արաբական խարխլված իշխանությունը ամրացնելու նպատակով ուղարկված Բուղան, հասնելով Պարտավ, որոշում է վերջ տալ հայ իշխանի դիմադրությանը, իսկ Եսային էլ իր կողմից, ըստ Թ. Արծրունու վկայության, «Հրաման ետ բոլոր աշխարհին իւրոյ Ելանել ունել զԼեռնակողմն»⁷: Սա արդեն Քթիշ առանձնացած լեռն է, նրա գագաթին գտնվող հինավուրց անմատչելի բերդը: Փորձված Եսային մերժում է Բուղայի հորդորները հանձնվելու վերաբերյալ և սկսվում է պատերազմը, որի մանրամասնությունները նկարագրել է Թ. Արծրունին: Բուղայի զորքերը, պաշարելով բերդը, ամիսներով այն գրավել չեն կարողանում, 28 անգամ հերոս ապստամբները ետ են մղում արաբների հարձակումները. ի վերջո Բուղան առաջարկում է հաշտություն՝ պայմանով, որ խալիֆն ինքը որոշի վեճը. Եսային իջնում է բերդից և արաբական պատվի պահակի ուղեկցությամբ մեկնում Բաղդադ, այնտեղ էլ պատիվների է արժանանում, բայց... այլևս չի վերադառնում: Թուլմա Արծրունուց բացի մեր պատմիչներից շատերն են անդրադարձել այս դեպքերին. օրինակ՝ Դրասխանակերտցին գրում է. «Եւ ապա եւս իշխանն Աղուանից Եսայի նենգապատիր լիալ՝ առ ի նմանէ ըմբունի ի ձեռն նորա Բուղայի՝ հանդերձ համազգեօք իւ-

⁶ «Նովսիսի Կադանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1913, էջ 376:

⁷ «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917, էջ 289:

րովք»⁸։ Եսայի իշխանի հերոսական ապստամբության մասին հիշատակել են նաև արաբացի մատենագիրները։ Այգ աղբյուրների, ինչպես և արձանագրությունների և տեղագրական նյութերի հիման վրա հնարավոր է մասամբ վերականգնել Եսայի իշխանի տոհմագրությունը և իշխանության սահմանները։ Եսայի իշխանին Տարարին կոչում է Իսայ իբն Յուսուֆ իբն Ստեփանոս, իսկ հաճախ էլ Եսային կոչվում է Ապու-Մուսե։ Ըստ այգ անունների ստացվում է հետևյալ տոհմաշարքը։ Ստեփանոս, Հովսեփ, Եսայի, Մովսես⁹։

Աղբյուրները Եսայիից բացի համառոտակի տեղեկություն են պարունակում նաև նրա հոր՝ Հովսեփի մասին, ըստ որում հայտնի է, որ նա քահանա է եղել (Թ. Արծրունին գրում է. «Ապումուսէ, որ նունչէր երիցու որդի») և ամուսնացած Ուտիքի իշխան Ստեփանոսի քրոջ հետ, որով Եսային լինում է քրոջ որդին այն Ստեփանոս-Աբլասադի, որ նենգորեն արաբների ձեռքը մատնեց Բաբելի հետ փախած նրա եղբայր Աբդալլահին։ Տոհմի թված անդամների ժամանակագրությունից միայն Եսայու անկման թիվն է հայտնի, որը հավանաբար 852 թ. գնաց Բաղդադ. Եսայուց հետո պիտի տիրեր հոր փոխարեն նրա ավագ որդի Մովսեսը։ Վերջինիս և նրա հաջորդների մասին եղած սակավաթիվ տեղեկությունները պահպանվել են վիժակաճարձանագրությունների մեջ, այդ պատճառով էլ նախ ծանոթանանք տոհմի կենտրոնատեղերում պահպանված հուշարձաններին։

Վերևում հիշատակեցինք այն գավառների անունները, որոնք անցան այս տոհմի իշխանության տակ հուրամյաններին դուրս քշելուց հետո։ Դրանցից բացի հիշատակված են երկու բերդերի անուններ, որոնցից մեկում, որ կոչվել է Գոռոզու, արցախցիները դիմագրավեցին Բաբելի զորավար Ռոստոմին, և մյուսը՝ Քթիշ բերդը, ուր Եսային հերոսաբար դիմադրեց Բուղայի բանակին։

Քթիշ բերդի տեղը լավ հայտնի է, այն գտնվում է ներկայիս Հադրութի շրջանի Տող, Տումի և այլ գյուղերի արանքում վեր խոյացող անտառապատ լեռան գագաթին, մինչև օրս էլ ընդարձակ տարածության վրա մնում են Քթիշ բերդի հաստահեղույս պատնեշները, իսկ ներսում՝ բազմաթիվ բնակարանների և մի փոքր եկեղեցու ավերակները (սրա շրջակայքում կան XIII և հետագա ժամանակների մի քանի մանր արձանագրություններ)։ Բերդից հարավ, մի ընդարձակ սարահարթի վրա, կանգնած են Գտշա վանքի շինությունները՝ կառուցված XIII դարում։ Բայց հերոս Եսայի իշխանի բնակավայրը եղել է Բերդասարի թիկունքում գտնվող և իշխանաձոր կոչվող վայրի Տումի գյուղը։ Այս գյուղի հանդեպ, մի ձորակով բաժանված հարթության վրա, գտնվում են եկեղեցի, գերեզմանատան ավերակներ, որոնք կոչվում են քաղավուրի պալատ, մի մեծ գերեզմանաքար, որը կոչվում է քաղավուրի գերեզման, իսկ ձորամիջում (գյուղի և հարթավայրի արանքում) մի հին և ճարտարապետորեն ձևավորված աղբյուր, որը կոչվում է քաղավուրի աղբյուր (սրա վրայի շինությունն այժմ քանդված է)։ Եկեղեցին, որ կոչվում է Կարմիրեղցի, մի թաղակապ փոքր շենք է, ծածկի մեծ մասն այժմ փլված, պատերը շինված են ճեղքված քարերով,

8 ռշ. Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 127—128; Տե՛ս նաև «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցույ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 111; «Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885, էջ 107։

9 Չենք անդրադառնում Մ. Բարխուդարյանցի տոհմագրությանը (տե՛ս «Պատմություն Աղվանից», հատ. Ա, Թիֆլիս, 1900, էջ 102)։

եկեղեցու արևմտյան պատի նեղ լուսամուտի գլխին շինված միակտուր քարն պսակի վրա պահպանվել է հետևյալ կարևոր արձանագրությունը.

Ի:նեթ: (1000) րվ. Հայոց եւ ի րազաւորութեանս տն. Գաղիկա
որդո Մուսէի, ես Սսփի քուստր Մուսի շինեցի տուն
այ. ի փրկութիւն ճոգո իմո եւ ծնողաց իմոց:

Երկրորդ բերդը, որը հիշատակվում է Մ. Կաղանկատվացու կողմից Բաբեկի զորավար Ռոստոմին հայերի կողմից տրված դիմադրության առթիվ, պատմագիրը կոչում է Դորոդու Այս բերդը տեղագիր Մ. Բարխուդարյանցը նույնացնում է այժմյան Մարտունու շրջանի Գիշի, Մշկապատ և Գյունե-Ճարտար գյուղերի արանքում բարձրացող Ղալին-խութ կոչվող գագաթի գլխին գտնվող ավերակների հետ, սակայն որևէ շոշափելի փաստ չկա այդ կարծիքի հիմնավորման համար: Մենք կարծում ենք, որ հին Գորոդու բերդը այժմյան Հադրութի շրջանի Մեծ Թաղլար գյուղից հարավ գտնվող լեռնաբազուկի վրա գտնվող Զուխտ Պռավածառ կոչվող հին բերդատեղին է, որի մեջ կան նաև հին եկեղեցիների ավերակներ և խաչքարեր՝ Եսայի իշխանի տոհմի հետ սերտորեն կապված արձանագրություններով: Մեր հավաքած յոթ արձանագրություններից վեցը IX—X դարի են. դրանցից երկուսի մեջ հիշատակված են Ուսեփ երեւի անունը, որը Եսայի իշխանի հայրն է անշուշտ, իսկ ամենաընդարձակ արձանագրության սկզբի մասում կարդում ենք.

Նե9: (997)
Սուրբ Պաղոս. յամս աստուածապատիւ եւ ճոզետր
տեառն Յովհաննիսի Ամառասա եպիսկոպոսին եւ պետու-
րեան տեառն Գաղիկա...

Այս Գաղիկն, անշուշտ, Տումի գյուղի արձանագրության մեջ հիշատակված Գաղիկ թագավորն է:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Եսայի Ապու-Մուսեից մոտ 140 տարի հետո հիշատակվում են նրա տոհմի անդամները՝ արդեն թագավոր կոչումով: Շուրջ մեկուկես հարյուրամյակի այդ բաց տարածությունը լցնելու համար կա մի անուն, որը հիշատակված է Ստ. Օրբելյանի մոտ: Պատմագիրը Սյունյաց եպիսկոպոսանիստ Տաթևի վանքի մայր տաճարի ավարտման և մեծ շուքով օծման 906 թ. տեղի ունեցած հանդեսի նկարագրության մեջ թվարկում է ամբողջ Հայաստանից ժամանած մեծապատիվ հյուրերի անունները. դրանք են՝ Սմբատ թագավոր և Հովհաննես կաթողիկոս, Աղվանքից ժամանած Գրիգոր, Եսայի և Ատրներսեհ իշխաններն՝ իրենց արքեպիսկոպոս Սիմեոնի գլխավորությամբ¹⁰, նկատի ունենալով հանդիսությունների բարձր մակարդակը և Աղվանքի երկու մասերում տիրող իշխանների իրական վիճակը, կարծում ենք, որ հիշատակվածներից Եսային պիտի լինի Եսայի Ապու-Մուսեի թոռը և Ատրներսեհը՝ Համամ թագավորի որդին և ժառանգը: Այսպիսով կատանաք հետևյալ շարքը.

1. Յովսեփի ֆահանա, ամուսնացած Ստեփանոս Արլասաղի ֆոշ հետ.
2. Եսայի Ապու-Մուսե, գերի տարված 852 թ.
3. Մուսե, որդի նախորդի.
4. Եսայի, բռն Եսայի Ապու-Մուսեի, ճիշված 906 թ.
5. Գաղիկ թագավոր, որդի նախորդի, 997—1000 թ.: Քույրն է՝ Սուփի, ճշվ. 1000 թ.

¹⁰ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Քիֆլիս, 1910, էջ 234:

Այսպիսով Արցախ-Ղարաբաղի քաջարի Նսայի իշխանը, որ դիմագրավեց ու հաղթեց ամենազոր Բուղային, հիմք էր դրել մի ուժեղ իշխանության, որն իրենից հետո առնվազն 150 տարի պահպանում էր Հայաստանի արևելյան լեռնաստանը՝ Արցախ նահանգի այն մասը, որը հետագայում Ղարաբաղ անունը ստացավ:

ՀԱՄԱՄ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԹԱԴԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արաբական խալիֆայի թուլացման պայմաններում Բագրատունյաց նախարարական տոհմը խիստ հզորանալով սկսեց առաջնակարգ դեր խաղալ ամբողջ Անդրկովկասում. աղբյուրները նշում են, որ Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտ Բագրատունին 862 թ. խալիֆայից «իշխանաց իշխան» կոչումն էր ստացել և ըստ Թ. Արծրունու կառավարում էր նաև Վրաստանն ու Աղվանքը¹¹: Եթե նույնիսկ այդ կոչման իրավական կողմը ձևական բնույթ ունենար, միջնադարյան ժառանգական իրավունքով այն իրական էր, քանի որ այդ ժամանակ թե՛ Վրաստանում և թե՛ Աղվանքում իշխում էին Բագրատունյաց ճյուղերը, որոնց մեջ տոհմապետության կարգի ավազը Հայաստանում տիրող Բագրատունիներն էին¹²:

Երբ 885 թ. Աշոտ Բագրատունին պաշտոնապես հռչակվեց Հայաստանի թագավոր, նույն ժամանակներում Աղվանքում թագավոր դարձավ Համամ Բագրատունին: Սրա մասին մեր մատենագրության մեջ կան մի շարք տեղեկություններ. Մխիթար Այրիվանեցին որոշակի ասում է. «Համամ, որ եւ Յովհաննէս Բագրատունի», իսկ Կաղանկատվացու գործի շարունակողը գրում է. «Ապա Բաբեպաշտն Համամ նոյնպէս զկոթանեալ քագաւորութիւն տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի զՀայոց քագաւորութիւն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան»¹³:

Փորձենք պարզել Աղվանքի այս Բագրատունի թագավորության տոհմագրությունը և նրա իշխանության տեղադրությունը: Այս տոհմը ոչ Համամով է սկսվում և ոչ էլ նրանով պատմության ասպարեղ իջնում. սկզբնաղբյուրներից հայտնի է դառնում, որ մինչև Համամի թագ ստանալը նրա հայր Սահլը արդեն Աղվանքում գլխավոր քաղաքական դերակատարն էր, իսկ պապի միայն անունն է հայտնի, որ էր Սմբատ՝ որդի Աշոտի:

Տոհմի ծագման վերաբերյալ կա երեք կարծիք: Դրանցից առաջինը Մ. Կաղանկատվացու շարունակողինն է. սա, խոսելով Համամի հայր Սահլի պատերազմական մի հաջողության մասին, նրան համարում է Արցախի Եռանշահիկ կամ Առանշահիկ տոհմի շառավիղ. «զնախնական ազգս Հալկազնեայց զՆուանշանիկս»¹⁴: Երկրորդ կարծիքի հեղինակը Ղ. Ալիշանն է, որն իր կազմած Բագրատունյաց տոհմածառի վրա Սահլին համարել է Բագրատունի իշխան Սմբատ Խոստովանողի որդին¹⁵: Այս կարգով էլ Հ. Աճառյանը նշել է Սահլին իր անձնանունների բառարանում¹⁶: Ավելի հանգամանալից, հեղինակավոր և ճշմարտապատում խոսքը պատկանում է Ադոնցին, որը խորամուխ լինելով սկզբնաղ-

11 Թ. Արծրունի, էջ 335:

12 Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 125:

13 Մ. Կաղանկատվացի, էջ 383:

14 Նույն տեղում, էջ 196:

15 Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 96:

16 Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, Երևան, 1948, էջ 374:

բյուրների մեջ, ինչպես և հենվելով Մարկիլարտի «Բագրատունյաց ճյուղագրությունը» նշանավոր աշխատության վրա¹⁷, գծում է Աղվանքի Բագրատունիների ծագման հետևյալ պատկերը.

Աշոտ Մսակերի պապ Աշոտը, որը Մովսես Կողմից նշանակված էր Հայաստանի կառավարիչ, միացած արարներին, զիմադրեց Գրիգոր Մամիկոնյանին Տարոնի ապստամբության ժամանակ. հետագայում ձերբակալվեց և կուրացվեց Գրիգորի կողմից 748 թ. և մեռավ Իարույնք ավանում 761 թ.: Այս կույր կոչված Աշոտի երեք եղբորդիները հեռանում են Տարոնից և զիմում դեպի Վրաստան. նրանք ներկայանում են վրաց թագավոր Արշիլին, որն այն ժամանակ գտնվում էր Կախեթում: Արշիլը նրանց սիրով է ընդունում և կալվածքներ հատկացնում Շաքե-Նուխի շրջանում, Այրի գետակի ավազանից սկսած մինչև Ալաղանի վերին հոսանքում գտնվող Գավաղնի քաղաքը (ներկա Ռելավի մոտ)¹⁸: Դեպքը տեղի է ունեցել 775 թ.: Բագրատունի եղբայրների Վրաստան գալու և հաստատվելու պատճառը հիշատակում են գլխավորապես վրացական աղբյուրները. «Քարթլիս Յխովրեբայում» կարդում ենք. «Եկին ի Տարոնոյ եղբայրք երեք ևւ բնակեցան մինչև ՂԳաղգաղ հրամանաւ Արշիլին»¹⁹: Նույն աղբյուրի Վախթանգ Գորգասալի պատմության մասում կարդում ենք. «Ատրնեբսհ կույրի եղբոր որդիք՝ երեք եղբայրները, որոնք այրեցին հորեղբոր աչքերը, Տարոնից էին եկել Շաքի ու հաստատվել այնտեղ Արշիլի հրամանով, քանի որ Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի կողմից անբնակ էին դարձել... և երեք եղբայրները հաստատվեցին մինչև Գուղգուղ (Գուղգուղ)»²⁰:

Շաքե երկրամասի տեղադրությանն Աղոնցից բացի անդրադարձել են շատ արևելագետներ. հիշատակենք դրանցից միայն նշանավոր Մինորսկու գրածը. «Կապադակից արևմուտք տարածված էր ավելի կարևոր իշխանություն՝ Շաֆեն, հայերեն Շաֆի, որը հին Աղվանքի մասն էր: Նա տարածված էր Կախեթից արևելք, գլխավորապես Ալազանի արևելյան վտակի երկարությամբ»²¹:

Շաքիի տեղադրության վերաբերյալ զիտնականների այդ եզրակացությունները հիմնված են բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների, հատկապես արաբական հեղինակների հաղորդումների վրա, որոնցից նշենք հետևյալները. X դարի հեղինակ Մուկադասին Աղվանքի գլխավոր քաղաքների շարքի մեջ արևելքից արևմուտք, հիշատակում է՝ Բաքու, Շաբրան, Կաբալա, Նաբխ: Իբն Հաուկալը IX—XI դարերի Աղվանքի քաղաքների շարքը մոտավորապես նույն կերպ է դասավորում՝ Շամախի, Շարվան, Աբխազ, Շաբիրան, Կաբալա, Շաքի²²: Մասու-

¹⁷ «Հայ Բագրատունյաց ճյուղագրությունը, ծանոթություններով, գրեց պրոֆ. Հ. Մարկիլարտ, գերմաներենից թարգմանեց Հ. Հապոդյան», Վիեննա, 1913 (գրքի երկրորդ մասը՝ վրացական Բագրատունյաց ծագումը):

¹⁸ Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 81):

¹⁹ «Քարթլիս Յխովրեբայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, լույս ընծայեց Ի. Արուստանյան, Թիֆլիս, 1953, էջ 199:

²⁰ Լ. Մեղիբեկ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 196:

²¹ В. Минорский, История Ширвана и Дербента X—XI веков, М., 1963, էջ 116:

²² Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, «Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа», вып. XXIX, Тифлис, 1901, էջ 8—9:

²³ Н. А. Караулов, նշվ. աշխ., вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, էջ 92:

դին (X դար) Աղվանքի նկարագրությունը սկսում է արևմուտքից՝ Վրաստանի սահմանից և գրում է. «ծանարների թագավորության մոտ գտնվում են շաքեցիները», որ ասել է սահմանակից է Կախեթին: Իբն Հաուկալը Շաքին տեղագրում է Կուրի և Շիրվանի արանքում և երկրի տեր է անվանում Համամին:

Հիշատակենք նաև արաբական աղբյուրներից ավելի հին մեր «Աշխարհացույցը», որն Աղվանից երկիրը նկարագրում է սկսելով Վրաստանի սահմանից: Որպես առաջին գավառ հիշատակում է Նդնին՝ Աղվան գետի հովտում, այս Կամբեճանը՝ Իորա գետի հովտում, այնուհետև. «Եւ Բեղ գաւառ՝ առ Կաւկասաւ, և յկից նորա Շաքէ և Կետառու գետ»²⁴:

Կան նաև այլ սկզբնաղբյուրներ, որոնք միաբերան վկայում են, որ Շաքի գավառը, համանուն քաղաքով, Ճշտորեն համընկնում է ներկայիս Շաքի-Նուխի գավառի և քաղաքի հետ: Ինչ վերաբերում է Շաքի քաղաքի հնությունը, այս արաբական հեղինակները (օրինակ՝ Բելադորին) նրա հիմնադրումը, Փայտակարանի, Պարտավի և Կապաղակի հետ միասին, վերագրում են պարսից թագավոր Կավատին (489—581):

Այս նոր միջավայրում հաստատված Բագրատունիները շատ շուտով գերակշռող դիրքի հասան և Աղվանքի փաստական տերը դարձան՝ հասնելով մինչև թագավորական գահի և Շաքի-Նուխի քաղաքը դարձնելով իրենց ոստան. այդ են վկայում տոհմի գահերեցների մասին եղած պատմական փաստերը:

Գծենք այժմ Բագրատունի այս իշխանական տոհմի անդամների հաջորդականությունը, համառոտակի անդրադառնալով յուրաքանչյուրի գործունեությունը:

Սմբատ Բագրատունի: Տեսանք, որ Տարոնից երեք Բագրատունի եղբայրներ եկան և Արշիլ թագավորի կողմից ստացան Շաքի-Նուխի շրջանը որպես կալվածք: Այդ եկվոր եղբայրներից ոչ մեկի անունը, սակայն, չի հիշատակված վրաց աղբյուրների մեջ. դրանցից մեկի որդին՝ Սահլ անունով, շատ շուտով (այն է՝ IX դարի երկրորդ տասնամյակում) այնքան նշանավոր քաղաքական գործունեություն ունեցավ, որ բաղմիցս հիշատակվել է հայ և արաբացի մատենագիրների կողմից՝ բարեբախտաբար իր հոր անվան հետ միասին, որով և պարզվում է եկվոր եղբայրներից այն մեկի անունը, որը նոր միջավայրի իշխանության տոհմապետը դարձավ:

Արաբական սովորություններ ազդանվանը փոխարինում է հոր անունը. և Սահլը այդ պատմագիրների մոտ կոչվում է Սահլ իբն Սմբատ կամ Սահլ իբն Շամբատ ձևերով, այսինքն Սմբատի որդի Սահլ: Եվ իր ժամանակին ընդհանրացած այդ ձևին հետևելով, մեր պատմագիր ի՞նչ. Արծրունին նրա մասին գրում է. «Սահլ Սմբատայ որդի, Շաքեոյ տէր, որ ղԲաբանն կալաւ»²⁵:

Սմբատի մասին մի վերջին տեղեկություն էլ հաղորդում է արաբ մատենագիր Տարարին, որ 852 թ. Բուղայի կողմից գերված և Բաղդադ քշված իշխանների ցանկի մեջ ունի հետևյալ անունը. «Եւս Աբու Աբաս Վաղիին, որի անունն էր Սմբատ իբն Աշոտ»։ Տարարի այս հաղորդումը շատ արժեքավոր է հատկապես այն իմաստով, որ Սմբատին ուղղակիորեն կապում է Աշոտի հետ, որն անշուշտ Աշոտ Բագրատունին է: Միաժամանակ պարզվում է, որ երբ Սմբատի որդի Սահլը արդեն զլխավոր գերակատար էր ողջ Աղվանքում, դեռևս կենդանի

24 Ս. Տ. Երևան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», էջ 105.

25 Թ. Արծրունի, էջ 310:

էր հայրը, և հավանաբար, որպես տոհմապետ ու արդեն հասակավոր մարդ, նստած էր ոստան Շաքիում:

Սահլ Սմբատյան, որդի և հաջորդ Սմբատ իշխանի: Այս նշանավոր քաղաքական գործչի մասին բազմաթիվ հիշատակություններ են պահպանվել արաբ և հայ մատենագրության մեջ, որովհետև նրա գործունեության ժամանակամիջոցը ղուգադիպել է Ատրպատականի նշանավոր աղանդավորական-ապստամբական շարժման և նրա ղեկավար Բաբեկի ձերբակալման հետ:

Սահլի մասին հնագույն տեղեկություն հաղորդողը Մ. Կաղանկատվացին է, ըստ որի 821 թ. բարոյալքված արաբական մի գունդ գաղտնաբար դուրս գալով Պարտավից, ավարի ու թալանի է ենթարկում Ամարասի գավառը և 1000-ի շուրջ գերիներ քշելով՝ գալիս ամրանում է Շիկաքար կոչվող վայրում. այս լուրն ստանալով, «Արի եւ շքեղատեսալն Սահլի Սմբատեան Եռանշահիկն» իր եղբայրների հետ ղորքի գլուխն անցած, վաղ առավոտյան հարձակվում է արաբների վրա, ջարդում և ցիրուցան է անում նրանց ու աղատում է գերիներին²⁶:

Հաջորդ հիշատակությունը Սահլի մասին հետևյալն է. արաբական աղբյուրների տեղեկությունների վրա հիմնված՝ Սարկվարտը հաղորդում է, որ շուրջ 835 թ., երբ Հալաստանի նոր արաբական կառավարիչ նշանակված Սամարղանդին հասավ իր պաշտոնատեղը, տեսավ, որ Սահլ Սմբատյանը Առանում ապստամբել էր արաբների դեմ և երկրի փաստական իշխանությունն իր ձեռքին էր: Սամարղանդին արշավեց Սահլի վրա, բայց վերջինս գիշերային մի հարձակումով ջարդեց արաբական ղորքը²⁷: Հավանաբար այս նույն դեպքի նկարագրությունն է, թվականի փոքր տարբերությամբ, որ պահպանվել է Կաղանկատվացու երկի տպագրությունից դուրս մնացած հատվածի հետևյալ մասում. «Իսկ երկու ջՁՁ: թուոյն Հայոց (837) :ԲԺ:-ան :ԼԻ: (12 հազար) հեծելոց յանկարծահաս ելեալ ի Բախտատա արշաւէին երկիրս Աղուանից: Անդ ալն ի վերայ հարեալ Սահլի Սմբատեան, ...գործակից կալեալ ղմեծ նահատակն Գէորքիոս, դիմէ ի վերայ որպէս արծուի խոյացեալ ի տկար թռչունս, այսր անդր ցրուեալ տապաստ դաշտացն արկեալ վարէր: Եւ ի նոյն ամին, նոյն տէրն Սահլի Սմբատեան ձերբակալ արարեալ ղապստամբն Բաբան... Զի առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար»²⁸:

Սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ Սահլը սկզբնական շրջանում բարեկամական կապեր է ունեցել Բաբեկի հետ, բայց դրությունը փոխվում է, երբ խալիֆաթը վճռական գործողություններ է ձեռնարկում Բաբեկի դեմ, ի վերջո ջարդում նրան իր Բազդ ամրոցում. խորամանկ քաղաքագետ Սահլը կողմնորոշվում է դեպի արաբները, և խաբեությամբ իր մոտ բերելով Բաբեկին, ձերբակալում ու հանձնում է Ափշին ղորավարին: Այս դեպքերն իրենց արձագանքն

26 Մ. Կաղանկատվացի, էջ 374: Պատմագիրն այս վայրը դնում է Մեծիրանց սահմանի մեջ: Մեծիրանքը խաչեն գավառի մի մասն էր, ուր մինչև այժմ էլ Գանձասարի վանքի դեմ կանդուն է Մեծիրանից սբ. Հակոբ վանքը՝ բազմաթիվ արձանագրություններով: Այժմ Շիկաքար բերդի ավերակները գտնվում են Ստեփանակերտի շրջանի Քարագլուխ գյուղի կողքին, մի անմատչելի բերձի գլխին, որը կոչվում է Շիկաքար. բերդի և գյուղի շրջապատում կան գյուղատեղի և հին գերեզմանատների մնացորդներ՝ XIII դարի արձանագրություններով:

27 Հ. Մարկվարտ, նշվ. աշխ., էջ 50 և 56:

28 «Արարատ», 1897, ապրիլ, էջ 162:

են գտել արաբացի և հայ շատ պատմագիրների մոտ՝ վերևում բերված կաղանկատվացու հատվածի մեջ արդեն տեսանք այդ եղելության արձագանքն ու շարժառիթը (ստանալ իշխանաց իշխանի տիրոջ ու Բաբեկին բռնելու համար նշանակված գլխադիրը)։ Վարդան պատմիչը գրում է. «Սահլ որդի Սմբատայ րմբոն է զԲաբան եւ առնու յԱփշնէն պարզեսա հազարից հազար կշիւ արծաթոյ եւ ալ եւս հարիւր հազար առնու ի նմանէ»²⁹։ Արաբացի գրողներից շատերն են անդրադարձել Բաբեկի շարժմանը և այդ առիթով էլ Սահլի խաղացած դերին։ Նրանց մոտ Սահլի գործունեության շարժառիթները տարբեր կերպ են բացատրված. ոմանք այն վերագրել են քաղաքական և մշտնական զուտ անձնական վրեժխնդրական դրդապատճառներին։ Անշուշտ քաղաքականը՝ երկրի աղատագրումը արաբական լծից, ժամանակի հասունացած հարցն էր և գլխավորը, բայց և անձնական շարժառիթների մասին սկզբնաղբյուրներում կան հետաքրքրական մանրամասնություններ, որոնք պարզում են Սահլի ինքնության, նրա տիրույթի տեղադրության ու սահմանների հարցերը։ Այս տեսակետից ուշադրավ է հատկապես, ալ-Մակդիսիի հաղորդումը, ըստ որի երբ Բաբեկը պարտվեց իր Բազդ ամրոցում՝ ծպտվեց վահանակների զգեստով և փախավ իր կնոջ և որդիների հետ դեպի Հայաստան. «Բայց Սահլ իբն Սունբատը, քիստանյա մեկը հայկական քաղաքներից, ճանաչեց նրան, որովհետև նա դրանից առաջ գերի էր եղել Բաբեկի մոտ...»։ «Ապա Սահլը ձերբակալեց Բաբեկին և առաքեց ալ-Ափշինի մոտ, որովհետև ալ-Մուտասիմը 2 միլիոն դիրհեմ էր նշանակել այն մարդուն, որը կբերի Բաբեկին կենդանի և մեկ միլիոն այն մարդուն, որ կբերի նրա զուլսը, այդ պատճառով էլ Սահլ իբն Սունբատին բերեցին երկու միլիոն դիրհեմ և արտոնեցին նրան կառավարիչներ նշանակել իր տիրույթի մեջ»³⁰։ Իսկ Մասուդին հաղորդում է, որ Ափշինը «իբն Սունբատի դուքսունը շատ բարձրացրեց, նվիրեց քանկարժեք իրեր, հագցրեց պատվավոր զգեստներ և քաջ»³¹։

Այս հաղորդումներից իմացվում է, որ Սահլը քրիստոնյա էր և մեկը հայ պատրիկներից (իշխաններից) և Բաբեկին ձերբակալելուց հետո վարձատրվեց զրամով ու կարգվեց իշխանաց իշխան։

Նրա տիրույթի հարավ-արևելյան սահմանի մասին էլ մի տեղեկություն կա Աբու իսախի Դինավարի մոտ, ըստ որի երբ իր պարտությունից հետո Բաբեկը փախավ Հայաստան՝ ուսման իրավունք զնալու համար, բանտարկվեց, հենց որ անցավ Արաքս գետը. «Երբ Բաբեկը անցավ Արաքս գետը, դեպի նրան ուղղվեց Սահլ իբն Սունբատը, երկամասի կառավարիչը»³²։

Մասուդին նույնպես Բաբեկի ձերբակալման վայրը համարում է Սահլի տիրույթի նկարագրելով Բաբեկի փախուստը, նա ասում է. «Նրանք՝ փախստականները հասան մի տեղ, որը հայ պատրիկներից մեկի՝ Սահլ իբն Սունբատի տիրույթն էր և կանգ առան մի աղբյուրի մոտ»³³։ Այս նույն դեպքի մասին Աբու

²⁹ Վ. Բաբբերգի, էջ 109։

³⁰ «Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին», հավաքեց և թարգմանեց Բաղդատ Խաթայանցը, Վիեննա, 1919, էջ 92։

³¹ Н. А. Караулов, *Узф. азбука*, вып. XXXVIII, էջ 92։

³² Зия Буннатов, *Азербайджан в VII—IX вв.*, Баку, 1965, էջ 332։

³³ Սույն տեղում, էջ 325։

Ֆարաջի մոտ կարդում ենք. «Նրան (Բաբեկին) ասնաչեց Սահլ իրն Սունբատը՝ հայ պատրիկը և վերցրեց դերի»³⁴։

Տարարին ևս հիշատակություններ ունի Բաբեկի ձերբակալման վայրի մասին. հայտնում է, որ նա ցանկանում էր մտնել Հայաստան, որ Ափշինը նամակ է գրում Հայաստանի իշխաններին և հայտնում. «Բաբեկը մի քանի մարդկանցով փախել է և ուղղվել դեպի Հայաստանի կողմերը»։ Մի այլ դեպքում, երբ խոսում է նրա թաքնված վայրի մասին, ասում է, որ այդ ձորը «մի ծայրով Հայաստանի մեջ էր և մյուսով՝ Ատրպատականի»³⁵։

Այս փաստերը հաստատում են, որ Բաբեկը Թալիշի լեռների իր Բաղդ ամբոցից փախչելով և Արաքսն անցնելով Փայտակարանի հարավային հատվածում, մտել է Սահլի տիրույթը և այդտեղ էլ ձերբակալվել։ Կա նաև մի այլ հանգամանք, որն ավելի որոշակի է դարձնում հարցը. Բաբեկը, վստահելով Սահլին, նրան հանձնվելիս սլայման է դնում, որ իր հետ գտնվող Աբդալլահ՝ Լղբայրը մի ուրիշ տեղ թաքցվի (որպեսզի վտանգի դեպքում մեկն ու մեկը փրկվի)։ Աբդալլահին Սահլը ուղարկում է Փայտակարանի տեր Ստեփանոս Աբլասադի բրոջ որդի Եսայի Ապու-Մուսեի մոտ, այսինքն Քթիշ բերդը (գտնվում է Լեռնային Ղարաբաղի Տումի և Տող գյուղերի արանքում)։ Աբդալլահը նույնպես ձերբակալվում է և հանձնվում Ափշինին։ Տեղադրական այս ցուցումները ապացուցում են, որ այս դեպքերի ժամանակ Փայտակարանի մի մասը արդեն գտնվում էր Սահլի իշխանության տակ և մյուս մասի տերն էր Ստեփանոսը, իսկ Արցախին տիրում էր Եսայի Ապու-Մուսեն, որը տեր դարձավ իր աներորդու երկրամասին, վերջինիս դավաճանական սպանությունից հետո։

Այսպիսով Բաբեկի վերջին օրերի հետ կապված բոլոր դեպքերը տեղի են ունեցել Փայտակարանի սահմաններում և կապված են հայ իշխանների հետ. աղբյուրների մեջ այդ երկրամասում ոչ մի այլազգի իշխան չի հիշատակված, իսկ արաբ հեղինակների գործածած Հայաստան անունը նույնպես հասկանալի է՝ խալիֆայության վարչական բաժանմամբ ամբողջ Աղվանքը, Վրաստանի մի մասը և արևելյան Հայաստանը մի միավոր էր և կոչվում էր Արմենիա. և արաբ հեղինակները միշտ այդ անունն են գործածում (քիչ դեպքերում գործածվում է նաև Առան անունը, այն էլ միայն նեղ իմաստով՝ Պարտավի շրջակայքի համար)։ Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ Բաբեկը Արմենիա-Աղվանքի վրայով, Կուրի ձախ շրջաններով (որը Սահլի բուն տիրույթն էր), ձգտում է հասնել Վրաստան և հանձնվել Բյուզանդիային։

Սահլի մասին ունեցած մեր հնագույն տեղեկություններից իսկ երևում է, որ նա մինչև Բաբեկի ձերբակալման համար ստացած իշխանաց իշխան կոչումը Աղվանքի փաստական տերն էր։ Իսկ աղբյուրների այն հաղորդումը, որ նա Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի տերն էր, պետք է հասկանալ ոչ բառացիորեն, քանի որ հենց այդ ժամանակներում թե՛ Հայաստանում և թե՛ Վրաստանում կային ուրիշ իշխանաց իշխաններ։ Աղվանքն այդ ժամանակ իրականում երեք էթնիկական և վարչական միավորներից էր բաղկացած. Աղվանքի արևմտյան մասերը պատկանում էին Վրաստանին (որտեղից էլ Արշիլ թագավորը կալվածքներ տվեց եկվոր Բագրատունիներին՝ Սահլի հայր Սմբատին և

34 նույն տեղում, էջ 324։

35 նույն տեղում, էջ 309։

ներառալ հղթարներին)։ ապա բուն Աղվանքը՝ Շաքի կենտրոնով և, վերջապես, Աղվանք Հայոցը. այս առումով էլ Սահլը կարող էր համարվել Հայոց, Վրաց և Աղվանից իշխանաց իշխան։

Սահլի մասին վերջին տեղեկությունները վերաբերում են արդեն Բուղայի ժամանակներին։ Այդ դադանաբարո զորավար, որն Անդրկովկաս էր ուղարկվել ձնշերտ խալիֆայի դեմ կազմակերպվող ապստամբությունները, միջոցների առաջ կանգ չէր առնում տեղական նշանավոր իշխաններին ոչնչացնելու համար։ Նրա ձերբակալած և անվերադարձ կերպով Բաղդադ քաղաք իշխանների մեջ էր նաև Սահլը, որը մի 15 տարի առաջ այնքան մեծ ծառայություն էր մատուցել խալիֆային և առատորեն վարձատրվել։³⁶ Արծրունին Բաղդադ քաղաք իշխաններին թվարկելիս նշում է նաև Սահլին. «Եւ Սահլ Սմբատայ որդի, Շաքիոյ տէր, որ զԲաբանն կալաւ»³⁶։

Համամ-Յովհաննէս-Մուավիա րազավոր։ Սահլին հաջորդում է նրա որդի Համամը. հայկական աղբյուրներում նա հիշատակվում է Համամ և Յովհաննէս անուններով, իսկ արաբականում՝ Մուավիա։ Հայ իշխանական տներին, մանավանդ Բագրատունիներին մեջ երկանուն անձեր պակաս չեն (օրինակ՝ Հովհաննէս-Սմբատ և ուրիշներ), ինչ վերաբերում է Մուավիա անվանը, ապա Մարկվարտն ու Ադոնցը այն համարում են արաբական դժվար ընթերցվող և դյուրութեամբ սղալաղվող տառադարձության հետևանք, դրան որպես ապացույց հիշատակելով, որ մինչ Տաթարիի մոտ Մուավիա է կարդացվում, Հաուկալի մոտ՝ Համային ձևն ունի³⁷, իսկ Իբն-ալ-Ասիրը՝ Մուավիա և «Առանի պատրիկ» է կոչում³⁸։

Անկախ սրանցից հնարավոր է նաև, որ արաբացիները Համամ-Հովհաննէսին հայերենից զատ արաբական անունով կոչելին, ճիշտ այնպես, ինչպես Համամի թոռ Իշխանիկ թագավորին նրանք անվանում էին Աբու Արդ ալ-Մալիք։

Համամ-Մուավիայի մասին առաջին տեղեկությունները վերաբերում են 837 թ.։ Բաբեկին ձերբակալելուց հետո Սահլը նրան ուղարկում է Ափշինի մոտ, Բաբեկին ուղեկցող պահակախմբի մեջ է նաև Մուավիան, որը ստանում է նշանակված վարձատրությունը։ Այդ մասին նշում է Տաթարին. «Սահլը ուղարկեց իր որդի Մուավիային Բաբեկի հետ Ափշինի մոտ, որը հրամայեց տալ Մուավիային հարյուր հազար դիրհամ, և ուղղափառների տիրոջ անունից մեկ միլիոն դիրհամ Սահլի համար, նաև թանկարժեք քարերով ընդհուլված դոտի և պատրիկի թագ»³⁹։

Վերևում մեջ բերված Կաղանկատվացու նորահայտ հատվածը, որը, ինչպես տեսանք, Սահլ Սմբատյանի դործունեության և նրա տերանց տեր նշանակվելուն էր վերաբերում, վերջանում է 838 թ. նշումով՝ Համամ-Հովհաննէսին վերաբերող մի այսպիսի տեղեկությամբ. «Ի սոյն ամի տէրանց տէրն Յովհաննէս, որ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից եղեւ տէր խնդրեաց յարժունեացն կրկին անգամ զԲուլխար Խոյտա Փատգոս Երիցս ալսոցիկ աշխարհաց»⁴⁰։

³⁶ Թ. Արծրունի, էջ 310։

³⁷ Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 130։

³⁸ Ибн-ал-Асир, Тарих-ал-Камил, Баку, 1940, էջ 56։

³⁹ З. Буннатов, նշվ. աշխ., էջ 317։

⁴⁰ «Արարատ», 1897, ապրիլ, էջ 162—163։ Այդ հատվածն այժմ առնված է «Պատմության» աշխարհարար թարգմանության մեջ (Երևան, 1969, էջ 258—259)։

Այս տեղեկությունը հիշտ լինել չի կարող, որովհետև այդ թվականին այդ պոռնիկը շնորհակց Համամի հորը՝ Սահլին, և միայն նրա Բաղդադ քաղաքում և մահից հետո Համամը կարող էր դառնալ տերանց տեր՝ հետևաբար այդ հատվածի մեջ կամ թվականն է շփոթված և կամ ամբողջ հատվածը հետագա ավելացում է։ Մեր ենթադրությունը հաստատվում է Արցախի Մեծիքանց վանքում պահպանված մի խաչքարի արձանագրությամբ, որն ունի 853 թ. Արձանագրության մեջ ասված է, որ խաչքարը կանգնեցվել է Թի ժամանակ Յովանիսի, Աղուանից իշխանի։ Հովհաննես անշուշտ Համամն է և միայն իշխան է կոչված։

Համամ-Մուավիայի մասին հաջորդ տեղեկությունը վերաբերում է արդեն Դուլայի ոստիկան եղած ժամանակներին՝ 852—855 թթ., երբ Բուղան իր երեք սարվա արյունոտ դործունեությունն ամփոփում էր տեղական իշխաններից շատերին ձերբակալելով ու իր հետ Բաղդադ տանելով։ Այդ բշխած իշխանների ցանկի մեջ երևան է դալիս նաև Մուավիայի անունը։ Այս դեպքը հիշատակել են մեր մի քանի մատենագիրները⁴¹։ Աբաբ մատենագիր Տաբարին այդ գերիների մեջ հիշատակում է նաև Մուավիայի անունը, հաճախ հատվածք. «Ին՛ը Բու-ղան արշավեց Իսա իբն Յուսուփի, Ստեփանոսի բռն ուղղու վերս, որը գտնե-լվում էր Փայտակարանի Քրիշ ամրոցում. Բուղան պատերազմեց իշխանի հետ, առավ ամրոցը, ձերբակալեց և գերեց նորա ուղուն, հուր, ևս Աբու Աբաս Վա-զիին, որի անունն էր Սմբատ իբն Աշուտ, նորա հետ միասին Ազվանից իշխան Մուավիա իբն Սահլ իբն Սմբատն, նաև Ատուհեսեն իբն Իսահակ Խաչինե-զին»⁴²։

Այսպիսով, ուրեմն, Համամի տոհմի երեք անդամներն էլ գերվել են. նրա պապ է տոհմի հիմնադիր Սմբատը (այդ ժամանակ ծեր մարդ պիտի լիներ). հայրը՝ Սահլը և ինքը՝ Համամ-Մուսվիան: Քանի որ հետագայում Համամը իշխանաց իշխան և թագավոր կոչվեց, պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ Բաղդադ տանելուց հետո նրա պապն ու հայրը զոհվել են, իսկ ինքը, նշանակվելով ներառյալ իշխանություն ժառանգ, վերադարձել է հայրենիք՝ մոտավորապես 855 թ.: Գերի նախարարների մասին հայ աղբյուրների մեջ Մուսվիայի անունը չի հիշատակված, Թ. Արծրունին Աղվանից երեք իշխաններ է քվարկում. «Ատրեհր-ուհի Աղուանից իշխան, Խաչի Ապուսուսէ և Սահլ Սմբատայ որդի Շաքեոյ տէր, որ զԲաբանն կալաւ»⁴³:

Բուդայի ոստիկանության ժամանակներին է վերագրվում Համամի կյանքի մի ողբերգական գործողությունը՝ այն, որ նա հարկադրված «հրամանաւ իսմայելեան բռնաւորին», սպանել է իր հարազատ եղբորը. այս ոճրի շարժառիթները թեև չեն նշել աղբյուրները (ըստ երևույթին Համամի դրական գործունեությունը ստվերի տակ չձգելու համար), բայց պիտի ենթադրել, որ դա եղել է քաղաքական նպատակներով. Կաղանկատվացին այդ մասին գրում է. «Եւ իոյն ինքն Հսմամ սակս առ աստուած մեծապէս յանցանացն. որ վասն սնոտի ալսւր կենացս զպարտ արեան հորօքն ժողովեաց յանձն իւր...»⁴⁴: Այս ոճիրը իր կնիքն է դրել Համամի ողջ գործունեության վրա, և նա, որպես ոչ միայն քաղա-

41 Ն. Պոսսիանակերտցի, էջ 127: Ասողիկ, էջ 107:

42 Բ. Խ ա , ա Բ , ա ն դ . Արարադի մատենագիրներ, էջ 101.

43 P. U p d p n i L p, 42 310.

44 U. 4 w 7 w 6 4 w m i w 7 h, 383,

քական, այլև մտածող ու գրականությունը զբաղվող անձնավորություն՝ աշխատել է իր ժամանակին հատուկ միջոցներով քավել հանցանքի ծանրությունը և հայ մատենագիրների կողմից արժանացել է «բարեպաշտ» կոչումին: Իսկ Կաղանկատվացին մեջ բերված վերի տողերից հետո ավելացնում է՝ «...մեծագույն բարեգործությունն առ Եկեղեցիս և առ ամենայն կարօտեալս և շխուրս առատագուրք սնուպառ կատարէր»⁴⁵: Այդ էլ քիչ է, Համամը, որպես մտածող և գրչի մարդ, չի խորշել նույնիսկ իր իշխանական բարձր դրության պայմաններում իր գրական գործի մեջ էլ անդրադառնալու այդ ծանր հանցանքին և թողություն խնդրելու: Հայտնի է նրա նշանավոր շարականը, որի մեջ կան հետևյալ տողերը (բերում ենք կրճատումներով).

Հայր երկնաւոր... աղաչեմ զԲեզ. ճերեւ յանցանաց իմոց...
Արք աճօրէնք կոչեցին զիս ճաղորդիլ արեան մահու...
Մեծ Լճ յանցանքն իմ. Տէր, զոր զործեցի յահէ մահու,
Հրամանաւ իսմայէլեան բոնաւորին Երազեցի ճեղուլ զարին Եղօրե....
Աստուած ապաւե՛ն յարե՛նէ փրկեա զիս...
Մեղայ, Տէր մեղայ...⁴⁶:

Հինգ տնից բաղկացած այս շարականի սկզբնատառերը վերից վար հոդում են Համամ անունը:

Վերջերս Աղղամի շրջանի Սոֆուլու գյուղի (հին Տիգրանակերտ քաղաքի) ավերակներում հայտնաբերված մի գերեզմանաքարի տապանագիրը նույնպես առնչվում է Համամի գործած ոճի հետ, միաժամանակ մատնացույց անելով սպանված եղբոր թաղման վայրը (հին Պարտավ քաղաքից ոչ հեռու) և ապա պարզում, որ Համամը բացի սպանվածից ունեցել է նաև փիլիպէ և Սնպատ անունով եղբայրներ, որոնց մասին այլուստ տեղեկություններ չկան. ահա այդ արձանագրությունը.

- 1. Այս գիր դամպանի կա..... Եղրաւ Համամ իշխանի
- 2. Նւ տն փղիպէի և Սնպատա.....և զրկ
- 3. Նալ ի ճուտ ևասակէ Ելա յաշխարհէս. դառն քողի սուզ գգրիս գայս
- 4. Մի ոք իշխեսցէ մերձենալ ի սմա ճգովեալ իղիցի ի Քէ ալ

Բացի վերոհիշյալ շարականից Համամին են վերագրվում մի շարք գիտական և բանաստեղծական երկեր, որոնց քննությունը վեր է այս հոդվածի նպատակներից (դրանցով զբաղվել են այլ բանասերներ)⁴⁷: Բայց դրանցից հատկապես մեկը կարևոր է, որը ցույց է տալիս Համամի բազմալան գիտելիքների ու հետաքրքրությունների շրջանակը. դա Այրիվանեցու հետևյալ հիշատակությունն է. «Համամ, որ և Յովհաննէս Բագրատունի, միկնեաց զառապսն և Եդզվերջի դուրդայսն ի զլուխ սաղմոսացն»⁴⁸:

Համամը որպես քաղաքական դեմք իր ժամանակին ազդեցիկ դրրք ունեթթ թե՛ արաթ կառավարիչների և թե՛ հայկական արթունիթում. երթ Ափշին ոստի-

45 Նույն տեղում, էջ 383:
46 Ա մ ա տ ու ն ի Ս ա հ ա կ վ ա ռ դ., Հին և նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ, Վաղարշապատ, 1911, էջ 163:
47 Կ. Կոստանյանց, Համամ Արևելցի, Վաղարշապատ, 1896: Զ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Կ, Երևան, 1946, էջ 23: Ա. Շ. Մնացականյան, Աղվաշից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 181:
48 Մ խ ի թ ա ռ Ա յ Ր ի վ ա ն ե ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 55:

կանի և Բագրատունի Սմբատ թագավորի մեջ գոտություն էր առաջացել, Գե-
վորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսը փորձեց հաշտեցնել նրանց, բայց ձերբակալվեց
Ափշինի կողմից և տարվեց Պարտավ. այն ժամանակ հայ եկեղեցին և իշխան-
ները նրա համար նշանակված փրկանքի գումարն ուղարկում են Համամին,
որն իր կողմից ևս նվերներ ավելացնելով, հաջողեցնում է կաթողիկոսի ազատ-
ման գործը. այս գեպը, որը տեղի է ունեցել 893 թ., հիշատակված է մեր
բազմաթիվ մատենագիրների կողմից: Հիշատակենք միայն Աղվանքի պատ-
միչի գրածը.

«Եւ նոյն ինքն Համամ... դմեծ հայրապետն Հայոց Գեորգ յանօրէն տաճ-
կաց կապարանէն բազմաբաշխ գանձիւք տար արձակել»⁴⁹, Ակադ. Ա. Հովհան-
նիսյանը վերջերս դիտական շրջանառության մեջ դրեց ձեռագրական մի հե-
տաքրքիր տվյալ՝ Համամ-Հովհաննեսին վերաբերող. Մատենադարանի № 5128
ձեռագրի մեջ Համամին վերագրված «Յաղագս մեկնութեան ակելուեայ ասե-
լոյն» գրվածքի վերջում արտագրողը հայտնել է, որ գրվածքի հեղինակն է «մեծ
վարդապետն Հայոց Համամ-Յոհաննէս աւծող թագաւորին Աշոտոյ Բագրա-
տունւոյ»⁵⁰ (արտագրությունը XVII դարի է, բայց տեղեկությունն անշուշտ
բաղված է մի ավելի հին աղբյուրից): Այս վկայության ամենաուշագրավ կողմն
այն է, որ Համամը կոչվել է Աշոտին օծող: Մի ուրիշ նման երևույթ մեր Բագ-
րատունի թագավորների և Դերբենդի թագավորի համար հիշատակում է Մատ-
թեոս Ուռհայնցին: Ըստ նրա Աշոտ Գ-ի կողմից 961 թ. Անին մայրաքաղաք
օծելու հանդիսություններին հրավիրված են եղել Աղվանից կաթողիկոսը իր
քառասուն եպիսկոպոսներով և նրանց թագավոր Փիլիպպոսը: Այդ նույն տե-
ղեկությունը վերագրելով Գագիկին, Սմբատ Սպարապետը գրում է. «Եւ առա-
մեալ դեսպան առ կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս եւ առ քաղաւորն
նոցա փիլիպպլ, կոչեցին զալ ի յօծումն քաղաւորին Գագկայ, որոց եկեալ
քառասուն եպիսկոպոսո՛ք եւ բազում իշխանօք եւ միաբանեալ օծեցին գԳագիկ
քաղաւոր Հայոց»⁵¹: Այս հաղորդումների իմաստն այն է, որ Աղվանից թագա-
վորները հրավիրված են եղել Անի՝ թագավորների օծման հանդեսներին մաս-
նակցելու համար, այլ ոչ թե իրենք օծողներ են, դրա իրավունքը վերապահված
էր կաթողիկոսներին միայն, և արդեն ստույգ հիշատակություններ կան այն
մասին, որ Աշոտ Բագրատունուն օծել է Գեորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսը⁵²:

Համամի թագ ստանալու ժամանակի վերաբերյալ հաստատ թվական չկա
նշված. Հ. Աճառյանը կարծում է, որ Գեորգ կաթողիկոսին ազատելու ժամա-
նակ Համամը արդեն թագավոր էր (ասել է 893 թ. առաջ)⁵³: Ն. Աղունցը 893 թ.
հետո է համարում Համամի թագավոր դառնալը⁵⁴: Հ. Դրասխանակերտցին,
մանրամասն նկարագրելով կաթողիկոսին փրկագնելու պարագան, Համամին
իշխան է անվանում. «Վաղվաղակի առաքեցաք ըստ հրամանի արքայի Սմբա-
տայ առ մեծ իշխանն Արեւելից Համամ»⁵⁵:

49 Մ. Կաղանկատվացի, էջ 383: Ստ. Օրբելյան, էջ 281, և ուրիշներ:

50 Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, զիրք Ա, Երևան, 1957, էջ 121:

51 «Սմբատայ Սպարապետի Տարիգիրք», Վենետիկ, 1956, էջ 2:

52 Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 139: Ստ. Օրբելյան, էջ 176:

53 Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, էջ 25:

54 Ն. Աղունց, նշվ. աշխ., էջ 131:

55 Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 170—171:

Կաղանկատվացին, նախասպիս բերված հատվածի մեջ, ինչպես տեսանք, ասում է, որ Համամը և Սմբատը «ի միում ժամանակի» թագավոր դարձան, իսկ Ստ. Օրբելյանը նույն անորոշ ձևով հիշատակում է, որ ընդգնմ Սմբատ Բագրատունի թագավորի թագեր կապնցին նաև Արծոունիները, տպա վրաց բղեշխ Ատրնեբսեհը և ասյա՝ «թագ կապեաց և Աղուանին Համամ»⁵⁶։ ամիոփելով այս բոլորը, կարող ենք ասել, որ Համամի թագավոր դառնալը ընկնում է Սմբատ Բագրատունու օծումից հետո 885—894 թթ. միջև։

Համամ թագավորի մահվան թվականը նույնպես անորոշ է։ Խնթարաբար համարվում է IX դարի վերջին տարիները։ Ժամանակին Մակար եպ. Բարխուդարյանցը Ստեփանակերտի շրջանի Ավետարանոց (Ղաղանչի) գլուղի հին գերեզմանատան մեջ տեսել էր մի գերեզմանաքար, որի վրայի կիսեղծ տապանագրի մեջ հիշատակված էր Համամ թագավորի անունը։ Բայց թվականը նշված է եղել ՎՂԷ(1241) և ասյա գրողի կամ քարը քաշողի անունը՝ տէր Մասուն, որից կարելի է ելրակացնել, որ տապանաքարը նորոգվել է ուշ ժամանակ⁵⁷։

Համամ թագավորը՝ իր ժամանակի այս նշանավոր քաղաքական ու զրական գործիչը, շատ երկարակյաց է եղել. 837 թ. հոր կարգադրությամբ նա ուղեկցել է ձերբակալված Բաբեկին։ Եթե ընդունենք, որ մոտ քսան տարեկան պիտի լիներ այդ ժամանակ, ուրեմն պիտի ծնված լիներ IX դարի 10-ական թթ. և մահացած 900-ի մոտ՝ շուրջ 90 տարեկան հասակում։ Մատենագրական այս տեղեկություններով ավարտվում են մեր գիտելիքները Համամի ծագման և գործունեության վերաբերյալ։ Նրա ընտանեկան վիճակի մասին էլ մի նոր փաստ ավելացավ՝ նրա անունով գտնված տապանաքարի շնորհիվ, ըստ որի նա ունեցել է երեք եղբայր, որոնցից մեկին (որի անունը չի հիշատակված) սպանել է Համամը, իսկ մյուսներն են Փիլիպպե և Սմբատ։

Համամի եղբայր այս Սմբատին ենք վերագրում Շապուհ Բագրատունու այն հաղորդումը, ըստ որի Բագրատունի Սմբատ Ա թագավորի և ափսաղների մեջ ծագած պատերազմի ժամանակ (մոտ 908 թ.) հայոց բանակին օգնության եկած իշխանների մեջ էր նաև «իշխան յարեւելից Սմբատ բազում զաւրաւք»⁵⁸ (հայ պատմագրության մեջ Հայոց Աղվանքը անվանվում է նաև Արեւելից կողմանք)։

Ատրնեբսեի քաղալոր, որդի և հաջորդ Համամ թագավորի։ Այս թագավորի կապը իր նախորդների և հետնորդների հետ ճշտորեն գծված է դեպքերին դրեթև ժամանակակից ու գործակից Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի (946—968) թղթի մեջ, ըստ որի. «Քանզի ունէր զաթոռ քաղաւորութեան յայնժամ Իշխանակ, որդի տեառն Ատրնեբսեի, բոռն եւանելոյն Համամայ բաւելաշտ քաղաւորին Աղուանից»⁵⁹։ Բայց մեր հին ուսումնասիրողները, տեղյակ չլինելով այլ սկզբնաղբյուրի, անհիմն կերպով Ատրնեբսեհին համարել են ոչ թե Համամի որդի, այլ փեսա, որ իբր Համամը տղա ժառանգ չի ունեցել, այլ միայն աղջիկ, որին ամուսնացրել է Վաչկունիք-Ծար-Արցախի թագավոր Ատրնեբսեհի հետ, որը և հաջորդել է Համամին։ Այս վարկածի հիղինակը Մ. Բարխու-

⁵⁶ Ստ. Օրբելյան, էջ 299։

⁵⁷ Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, Բաբու, էջ 98։

⁵⁸ «Պատմութիւն Շապուհ Բագրատունոյ», էջմիածին, 1921, էջ 81։

⁵⁹ Մոկացի Անանիա կաթողիկոսի ինքնադիր թուղթը, «Արարատ», 1897, էջ 131։

դարյանցն է, որը ոչ միայն այս, այլև Փառխոսի և Դարբանդի ու Սյունյաց բոլոր թագավորական տոհմերը խառնել է իրար, հաճախ սկզբնաղբյուրների հաղորդածները շփոթելով։ Այս Ատրնեբսեհ թագավորի մասին նա գրում է. «Ատրնեբսեհ թագավոր Աղվանից, կին՝ դուստր Համամ թագավորի»⁶⁰, մի այլ դեպքում՝ «Գրիգոր Բ մեծ իշխանի որդի Ատրնեբսեհն Բ ամուսնանում է Համամ թագավորի դստեր հետ և թագավորում Արցախի վերա՝ յուր արոճանիստը միշտ պահելով Արսական-նստան Ծառ ամրոցում։ Ատրնեբսեհ թագավորն վախճանվում է, որին հաջորդում է Իշխանակ թագավորն՝ յուր որդին»⁶¹։ Չխոսելով տեղագրության շփոթի մասին, որը ինքնըստինքյան կպարզվի, անդրադառնալով Ատրնեբսեհի ինքնության խնդրին, Ըստ Բարխուդարյանցի, այս Ատրնեբսեհ Բ-ն Ծար-Վալուսիքի այն իշխանական տան անդամն է, որի տոհմագրությունը ձիշտ գծել է Կաղանկատվացին, և որի մի ճյուղը Սահակ-Սևադայից սկսած հաստատվեց Փառխոսում և հիմք դրեց այստեղի թագավորությանը (մանրամասնությունները՝ Փառխոսի թագավորության բաժնում)։ Արդ, այս Համամի փեսա Ատրնեբսեհ Բ-ն դառնում է Սահակ-Սևադայի որդի Գրիգորի որդին. հայտնի է, որ Աշոտ Երկաթը իր փեսա Սահակ-Սևադային և որդուն՝ Գրիգորին կուրացրեց 923 թ., ուստի նրանց թոռն ու որդին այդ ժամանակ մանկահասակ պիտի լինեին, մինչդեռ Համամի որդի Ատրնեբսեհը հաջորդել է իր հորը առնվազն 900 թ.։ Բայց ավելի կարևորն այն է, որ մեր սկզբնաղբյուրները որևէ տվյալ չեն պահպանել Համամի դուստր ունենալու և նրա անվան մասին, մինչդեռ վրաց աղբյուրները (որոնք անժանոթ են եղել Մ. Բարխուդարյանցին), ճշտորեն հաղորդում են Համամի որդի և ժառանգ Ատրնեբսեհի կնոջ և՛ տոհմը, և՛ անունը։ Վախուշտի Բագրատիոնին «Կախեթի և Հերեթի պատմություն» աշխատության մեջ 917 թ. տակ գրում է. «Հիշատակ է անվան Ատրնեբսեհ (Ադարնասէ) պատրիկի և նրա որդու՝ Դինար թագուհու ամուսնու և նրանց որդի Իշխանիկի», իսկ 918 թ. տակ՝ «Դինար թագուհին Հերեթի հերձվածքից ուղղափառ դավանության դարձրեց»⁶²։

Այսպես, ուրեմն, Դինարը Ատրնեբսեհի կինն է և նրանց որդին է Իշխանիկը, որի մասին, ինչպես կտեսնենք, հիշատակություններ կան նաև հայկական սկզբնաղբյուրներում։ «Քարթլիս ցխովրեբայի» տարբեր մասերում կան նաև հետևյալ տեղեկությունները. «Եւ Հերեթում սկզբներում՝ մինչ Իշխանիկի քաղաքավորությունը յովորը հերձվածող էին։ Իսկ Իշխանիկը Դուրգեն իշխանաց իշխանի քոչ որդին էր, և նրա մայր Դինար թագումին դարձրեց նրան ուղղափառ»⁶³։ «Մինչ Իշխանիկ՝ Հերեթը հերձվածող էր։ Իսկ Իշխանիկը Գվարամ իշխանաց իշխանի քոռուղին էր, Գվարամի քույր Դինար թագունին ուղղափառ դարձրեց այն Հերեթը»⁶⁴։

Այս տեղեկությունների հիման վրա պարզ է դառնում, որ Դինարը վրացի իշխանուհի է։ Ն. Ադոնցը ձշտել է նրա տոհմագրությունը և պարզել, որ նա Աճարայի և Ղուելի իշխանաց իշխան Գուրգենի (896—941) քույրն է. Աշոտ

60 Մ. Բարխուդարյանց, Պատմություն Աղուանից, հատ. Ա, էջ 183։

61 Նույն տեղում, էջ 132 (նրա վարկածը տեղ է զտել նաև Հ. Աճառյանի մոտ, տե՛ս Անձն. րաուարան, հատ. Բ, Իշխանիկ անվան տակ)։

62 Պրոֆ. Մելիքսեթյան, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, էջ 67, նույնը, հատ. Գ, էջ 67։

63 Նույն տեղում, էջ 203։

64 Նույն տեղում, էջ 39—40։

էյուրապադատի թոռան թոռը⁶⁵։ Իսկ Ղուկի երկրամասը և բերդը գտնվում էին ներկայիս Ախալցխայի շրջանում, որը վրացերեն կոչվում էր Սամցխե կամ Մեսխեթ, իսկ բերդը՝ Ղուկի։ Ասողիկը հիշատակում է, որ երբ մեծրատ Բագրատունին խուսափում էր Յուսուփից, անցավ Օձունի վրայով և ապաստանեց Կուկի բերդում⁶⁶։

Պարզելով աներկբայորեն, որ Ատրներսեհի Համամի որդին է, անդրադառնալով նրա մասին առկա տեղեկություններին՝ ժամանակագրական կարգով։

906 թ. Տաթևի վանքի օծման հանդիսություններին մասնակցելու էին Եկեղ Հայաստանի թագավորները և մեծ նախարարները։ այդտեղ էին նաև Աղվանքից եկած երեք իշխաններ՝ իրենց Սիմէոն եպիսկոպոսի հետ, դրանք են՝ Գրիգոր, Նսայի և Ատրներսեհ։ Դրանցից Նսային, անշուշտ, Նսայի Այուլ-Մուսեի ժառանգներից է (ըստ ժամանակագրության՝ հավանաբար թոռը)։ իսկ Ատրներսեհը, անշուշտ, Համամի որդին է, որ իշխան է կոչված⁶⁷։

908 թ. աշնանը Սմբատ Բագրատունի թագավորի կողմից Հ. Դրասխանապետիցի կաթողիկոսը պատգամավոր ուղարկվեց Յուսուփ ոստիկանի մոտ, բայց նեղագրար ձերբակալվեց. ապա փախուստ տալով, մի քանի տարի շրջագայում էր Աղվանքի, Վրաստանի ու Գուգարքի տարբեր վայրերում։ Իր այս թափառական կյանքը նկարագրելով, պատմիչ-կաթողիկոսն ասում է, որ գնաց նաև Աղվանք. «Առ թագաւորն նոցունց Ատրներսեհ, որ ըստ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու, զի նոքա ի ժողովրդենէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին»⁶⁸։ Նշենք, որ այս հաղորդման մի կարևոր մասն էլ այս թագավորության տեղագրական ճշտումն է, որը լիովին համապատասխանում է տոհմի նախնիների կալվածքին, այսինքն՝ Շաբե-նուխի շրջանին։

Ն. Ադոնցը, հենվելով վրաց աղբյուրների վրա, գրում է, որ 915 թ. Կաթեթի տեր Կյուրիկեն և Ափսաղբի տեր Կոստանդինը միացած արշավեցին Հերթի վրա և Ատրներսեհի ստիպված զիջեց իր երկրից որոշ մասեր, որոնց մեջ և Գավազնի քաղաքը, որը գտնվում էր Ալազան գետի վերին հովտում, Թելավի մոտ⁶⁹։

Ատրներսեհի և նրա տիրույթի տեղագրության վերաբերյալ մի շատ կարևոր տեղեկություն է հաղորդում արաբ մատենագիր Մասուդին, որը անձամբ եղել է Աղվանքում. «Մանարների թագավորության մոտ,— գրում է նա,— գտնվում են շաքիները, որոնք բրիստոնեական հավատի ցեղ են, նրանց մեջ ապրում են մեծ թվով մուսուլմաններ, որոնք պարապում են առևտրով և զանազան արհեստներով. մեր այս դիրքը գրելու ժամանակ շաքիների թագավորը Ատրներսեհն էր, Համամի որդին, ինչպես անվանում են նրան»⁷⁰։ Իսկ 958 թ., երբ հայոց կաթողիկոս Անանիան այցելեց Աղվանք, արդեն թագավոր էր Ատրներսեհի որդի Իշխանիկը։

65 Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 133։

66 Ասողիկ, էջ 164։

67 Ստ. Օրբելյան, էջ 234։

68 Հ. Դրասխանապետի, էջ 119։

69 Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 133։

70 H. A. Karaylov, նշվ. աշխ., вып. XXXVIII, էջ 57։

Սրանք են Ատրնեքսե՝ թագավորի մասին եղած տեղեկությունները, որոնցով հստակորեն պարզվում է, որ նա Համամի որդին է և որ այդ արքայատոհմի կենտրոնն սկզբից ևեթ եղել է Շաքե-Նուխին:

Գահ բարձրանալով մոտ 900-ական թթ., Ատրնեքսե՝ տիրել է ևրկրին մինչ X դարի կեսերը. նա ամուսնացած է եղել ծագումով Բագրատունի, բայց քաղկեդոնիկ զարձած ու վրացացած Դինարի հետ: Նշելի է այս առթիվ կրոնական անզիջում պայքարի աղղկությունը վրաց և հայ պատմիչների վրա:

Իշխանիկ քաղավուր, որդի և հաջորդ Ատրնեքսե՝ թագավորի: Առաջին տեղեկություններն այս թագավորի մասին ըստ ժամանակի հաղորդված են վրաց աղբյուրներում, որոնք մեջ են բերել վերևում և, ինչպես տեսանք, վերաբերում են 917 թ.: Դրանց մեջ արդեն տեղեկություններ կային Շաքիում Դինար թագուհու աղղկությունը ծայր առած քաղկեդոնական շարժման մասին: Ատրնեքսե՝ի մահվանից հետո Դինարը իր թագավոր որդի Իշխանիկի և Աղվանից կաթողիկոսներ Սահակի ու Գագիկի գործակցությամբ սկսում է լայնորեն տարածել քաղկեդոնականությունը, որն այնքան սպառնալի կերպարանք է ընդունում, որ հայոց կաթողիկոս Անանիան բաղմաթիվ նամակ-հորդորներ է գրում և անձամբ գալիս Աղվանք՝ 958 թ. 962 թ., երբ Գագիկ կաթողիկոսն էլ մահացել էր, գումարվում է մեծ ժողով հոգևորականների և իշխանների մասնակցությամբ. այստեղ Աղվանից կաթողիկոս է ընտրվում վաչոց ձորի հոտակերաց վանքի միաբան ծերունի Դավիթը: Աղվանքի այդ ժողովին ներկա է եղել նաև նրանց թագավորը, որի մասին Անանիան իր թղթի մեջ գրում է. «Տէր ծագեաց ի սիրաս հօգուացն Աղուանից ի քաղաուրն. որ կոչէր Իշխանակ՝ որդի տեսուն Ատրնեքսեի...»⁷¹: Դավանաբանական պայքարն, այսպիսով, կարծես թե ավարտվել է 962 թ. հօգուտ հայ եկեղեցու, մինչդեռ վրաց աղբյուրները հաղորդում են, որ 918 թ. Հերեթն ամբողջովին քաղկեդոնիկ է դարձել: Անշուշտ դա կողմնակալ չափազանցություն է, բայց իրականությունն այն է, որ Շաքիի թագավորության արևմտյան (Վրաստանին մոտ գտնվող) մասերում քաղկեդոնականությունը ավելի ուժեղ էր և ասպագայում այդ մասերի բնակչությունը, կրոնի միջոցով կապված լինելով վրացիներին, աստիճանաբար յուրացրեց և նրանց լեզուն ու կորցրեց աղգային իր գիմապատկերը: Ն. Մառը քաղկեդոնականության վերաբերյալ իր աշխատության մեջ անդրադառնալով այս հարցերին, գտնում է, որ X դարում Հերեթը դարձավ քաղկեդոնական ու միացավ Կախեթին⁷²:

Շաքիի թագավորության բնակչության երկձեղք այս պատկերի աղոտ հետքերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը. բուն Նուխի շրջանում ասլոդ այդ հին բնակչության հայ և ուտի հատվածները պահպանել են հայալեզվականությունը, իսկ Վրաստանի սահմանի մեջ գտնվող մի քանի գյուղերում (ինչպես՝ Զենոբիանի՝ այժմ Օկտոմբերի) վրացադավան ուտիներ են, իսկ միջնադարյան հասկացողությամբ կրոնն էլ որոշում ազդությունը:

Արաբական աղբյուրների մեջ կարևոր տեղեկություններ կան Արմենիա վարչական միավորի կազմի մեջ մտնող իշխանությունների կողմից արաբ պե-

71 Մովսեսի Անանիա կաթողիկոսի ինքնագիր թուղթը («Արարատ», 1897, էջ 151): Այս թղթի մեջ շարադրված են մանրամասն տեղեկություններ դավանաբանական վեճերի մասին: Նույնի մասին տե՛ս Ս. Օրբելյանի «Պատմության» ՄԲ գլուխը:

72 Н. Марр, Аркаун, монгольское название христиан, Петербург, 1905, էջ 67:

տուժյանը տրվող հարկերի չափի վերաբերյալ. մի այդպիսի հարկացուցակ ունի նաև իբն-Հսուկալը. այն կազմված է համարվում 955 թ.: Սրա մեջ հիշատակված են տվյալներ ներկա հույվածի մեջ ընդգրկված իշխանությունների և նրանց վճարելիք հարկի մասին. բերենք մեր նյութին առնչվող մասերը.

«Նա Մարգուրանը համաձայնեց, որ Մուհամմադ իբն Ահմադ ալ-Ազդիճ Եարվան-շահի տեղն ու քաղափորը վհաբի հազար դիրհեմ, Շաֆիի տեղ իշխանիկը, սբը հայտնի է որպես Աբու Աբդալ Մալիկ, նույնպես համաձայնության եկավ.
Նա Մարգուրանը համաձայնեց, որ Սաենհաբիբը, հայտնի որպես իբն Սավադա, Ռուբի տեղը, վհաբի երեմ հաբյուր հազար դիրհեմ, ինչպես նաև տա ղնձաներ.
Համաձայնեց Խաջիեի տեղ Սաենհաբիբի հետ հաբյուր հազար դիրհեմ և ղնձաներ ու անասուններ տալ հիսուն հազար դիրհեմ արժեքով»⁷³:

Այս ցանկի շորս տիրույթներին և նրանց տերերին կրկին մասին խոսվում է ներկա աշխատության մեջ, բայց և կարիք կա որոշ պարզաբանումների, հատկապես հայ տիրողների վերաբերյալ:

Նախ իշխանիկի վերաբերյալ. հետաքրքիր է, որ արաբացիք նրա համար ունեն նաև սեփական անուն և կոչում են Մալիք, որը նույնանում է մեր թագավոր Բառի իմաստին: Խիստ ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ մյուսների վճարելիք հարկի գումարը կամ բնամթերքի չափը ճշտորեն սահմանված է, մինչդեռ ըստ կրկնության իշխանիկի համար ամեն անգամ պիտի նոր համաձայնություն կնքվեր, մի հանգամանք, որը կարող է բացատրվել հարևան իշխանությունների համեմատությամբ իշխանիկի ավելի ազատ կամ արտոնյալ դիրք ունենալով:

Այսպես, ուրեմն, Համամ Բագրատունու այս նշանավոր տոհմը 775 թ. հաստատվելով Շաքե-Նուխի շրջանում, հասավ թագավորական աստիճանի և այդ կոչումով հարատևեց մինչև 962 թ., այսինքն մոտ 200 տարի⁷⁴:

ՀԱՄԱՄ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՏՈՒՄԸ

1. Աշոտ Բագրատունի
2. Սմբատ Բագրատունի, Շաֆեի տեղ, 775—852 թթ.
3. Սահլ Սմբատյան, իշխանաց իշխան, 822, 887, 852 թթ.
4. Համամ-Հովհաննես, Փիլիպպե, Սմբատ, 908 թ. քաղափոր Ադվանի, 837, 852, 893 թթ.
5. Ատրներսեհ, քաղափոր Շաֆեի, 906, 910, 915, շուրջ 950 թթ. (կինն է Դինար)
6. Իշխանիկ. քաղափոր Շաֆեի, 950, 962 թթ.

⁷³ Օգտվում ենք Ա. Տեր-Ղևոնդյանի նորագույն թարգմանությունից. տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. դիտ.), 1969, № 2, էջ 58—59:

⁷⁴ Արհամարհելով պատմական բոլոր սկզբնաղբյուրների տվյալները և բացահայտ իրողությունները, «Азәрбајҹан в VII—IX вв.» (Баку, 1965) աշխատության հեղինակ Զ. Բունիաթովը, ելնելով լուկ Շաբի անունով անհշան մի բնակավայրի առկայությունից Ջանդեղուրում, Համամ Բագրատունու տոհմի տիրույթները Շաբի-Նուխիից տեղափոխում ու տեղադրում է Ջանդեղուրում, անհարմար վիճակի մեջ դնելով և՛ իրեն, և՛ իր խմբագրին:

ՓԱՌԽՍՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս տոհմի ծագմանն ու հաջորդականությունը անդրադարձել է Մ. Կաղանկատվացին. համաձայն պատմագրի վկայության, տոհմի հիմնադիրն է Սյունիքի տեր Սահլի որդի Ատրներսեհը, որն ամուսնացած էր Միհրական տոհմի դուստր Սպրամի հետ⁷⁵: Նա շինում է Հանդի բերդը և իր ասպարանքը դնում է Վայկունիք գյուղում. այնուհետև, այլ հայ իշխանների հետ, նա գերի է տարվում Պարսկաստան. 5—6 տարի մնալուց հետո փախչում, վերադառնում է ու մահանում իր տանը: Ատրներսեհի գերի տարվելու փաստը հաստատվում է նաև հայ և արաբացի այլ հեղինակների կողմից. Թ. Արծրունին գերեվարածների իր ցանկի մեջ նրան անվանում է «Ատրներսեհ Աղվանից իշխան»⁷⁶, Իբն-Մասկավան՝ «Ատրներսեհ որդի Իսահակի»⁷⁷, Իսկ Տաբարին՝ «Ատրներսեհ-Իբն-Իսահակ Խաշանու»⁷⁸, որ է Խաշենցի:

Համառոտակի ուրվագծենք նախ տոհմի բնաշխարհի այս տեղադրությունը. հիշատակված Հանդի բերդը և Վայկունիք գյուղը այժմյան Քելբաջարի շրջանում են. Վայկունիքը, ուր արքունական բաղանիքներ են եղել, այժմյան Իստի-սու առողջարանի մոտի գյուղն էր. որի անունով ամբողջ գավառն էլ երբեմն կոչվել է Վայկունիք:

Ատրներսեհն ունենում է Գրիգոր և Ապուսե անունով որդիներ. այս Գրիգորն էլ իր հերթին կառուցում է Հավախաղացի բերդը և ավելի ընդարձակում իր տիրույթը: Տոհմի տիրույթի սահմանները ավելի ճիշտ ընկալելու համար անենք հետևյալ դիտողությունները. Սահլին Կաղանկատվացին կոչում է Սյունիքի տեր և իրավամբ, որովհետև Վայկունիքը միջին դարերում միշտ Սյունիքի մաս է համարվել և Ստ. Օրբելյանը իր ցանկերի մեջ նրա բոլոր գյուղերը Սյունիքի Սողթ գավառի վրա է թվարկել: Ըստ Լրեույթին Վայկունիքը, որը նաև Մար գավառ և Մարա երկիր է կոչվել, հենց այս շրջանից սկսած Սողթի հետ մի ամբողջական միավոր է կազմել: Արդեն Կաղանկատվացին է հիշում, որ Սահլը բռնություններ գործում էր Գեղամա երկիրը, իսկ նրա հարսը՝ Սպրամը, իր ամուսնու գերության ժամանակ. «շինէր զնորաւանսս ի գաւառին Սողէից ամենապայծառ վարդուք»⁷⁹: Սրանց որդի Գրիգորը Սոգթի (այժմյան Վարդենիսի) Մեծ Մազրա գյուղում կանգնեցրել է մի նշանավոր խաչքար, որի թիկունքին դրված է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԼ: (SS1) րվախնոսեանս Հայոց. Ես Գրիգոր Ատրներսեհ
Եան. Սիւնեաց Եւ Աղուանից իշխան. կանգնեցի
գտուր նշանս աւգօական ճատատացելոց. որք
Երկրագլխսս սուրբ խաչին Քրիստոսի գիս լազարսս
յիշսջիք:

Տոհմի կալվածքի մի ծայրը, աչապիսով, կցվելով Սեանա լճին, մյուս ծայրով հասնում էր մինչև Հագարու գետը (հնում՝ Աղուան) և ընդգրկում այժմյան

⁷⁵ Քննարկում Սահլի մասին ասված է. «Ի Տոհակայ և տէր Սիւնեաց», էջ 388. Իսկ վերջերս կատարված աշխարհագրական քննարկման ժամանակ «Սահլը Հայկի տոհմից էր և Սյունիքի տերը» (Երևան, 1969, էջ 266):

⁷⁶ Թ. Արծրունի. էջ 310:

⁷⁷ Բ. Խալաթյանց, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁷⁸ Նույն աղբյուր, էջ 101:

⁷⁹ Մ. Կաղանկատվացի, էջ 389:

ձաշինի շրջանը (հին Սյունիքի Աղահեճք գավառը, որ միջին դարերում կոչվել է նաև Քաշաթաղ և հոժոռարերդ), ուր Գրիգորը շինել էր, ըստ պատմիչի, Հավախաղացի բերդը։ Տոհմի կալվածքը բռնում էր, ուրեմն, Հեռնային Ղարաբաղի սահմանից սկսած մինչև Սևանի ափերն ընկած տարածությունը։

Այս Գրիգորի հինգ որդիներից էր Սահակը, որը նաև Սևաղա էր կոչվում։ «Այր Բաշ Լւ յաջով, սա առհասարակ տիրեաց Դաւթմանայ և Քաւսայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և աւագակապետաց Չորոյ գետոյն բովանդակ եղեւ իշխան», — գրում է սրա մասին Մ. Կաղանկատվացին⁸⁰։

Ահա այս Սահակ-Սևաղան է, որ իր հայրենական տիրույթը ընդարձակելով՝ Սողբի կողմից իջնում է Կուրի հովիտը և տեղադնում ընդարձակ մի երկրամասի, փաստական հիմնադիրը դառնալով Փառխոսի թագավորության։ Պատմիչը հաղորդում է, որ Սահակ-Սևաղան նաև գիր ու գրականություն հռչակնավորող էր, իր պալատում դպրոց և ուսուցիչներ էր պահում. ըստ երևույթին այդ մշակութային միջավայրի արդյունքն էր XI դարի նշանավոր գիտնական և մանկավարժ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետը, որը ծնվել էր Փառխոսում։ Սևաղան Բագրատունի թագավորության հանդեպ կենտրոնախույժ դիրք բռնած նախարարներից էր. չնայած Աշոտ Նրկաթ թագավորն իր փեսան էր, երկու անգամ նա ապստամբեց նրա դեմ, մինչև որ բռնվեց ու դաժանորեն կուրացվեց 923 թ.։

Սևաղան ունենում է երկու որդիներ՝ Գրիգոր և Դավիթ։ Գրիգորը ունենում է Սևաղա իշխան և Ատրնեբսեհ անունով որդիներ, իսկ Սևաղա իշխան կոչվածը չորս զավակ՝ Հովհաննես, Գրիգոր, Ատրնեբսեհ և Փիլիպպե։ Սրանցից ավագը՝ Հովհաննեսը կոչվում էր նաև Սենեքերիմ. պատմիչն ասում է, որ սրան «ընտրեաց աջն Բարձրելոյն կոչելով զնա ի քագաւորութիւն... զոր քագաւորն Պարսից մեծամեծ զարդով պատուէ Լւ տայ նմա զքագ հօր իւրոյ եւ զնորին երկվարն։ Ի նմին ամի եւ յռ Յունացն էր Մագիստրոս՝ Դաւիթ կոչեցեալ անուն, քագ զարմանազան եւ ծիրանիս քագաւորական առաքէր ի պատիւ եւ ի զովեստ աստուածայաջող առն այնորիկ, որ Լւ ի ձեռն հայրապետական աջոյն առնոյր զօծումն քագաւորական ի փառս Քրիստոսի»⁸¹։

Այս նորահաստատ Փառխոսի կոչված թագավորության կենտրոնատեղին Փառխոս քաղաքն էր, իր կողքի ամուր բերդով, որ գտնվում է Շամբոր գետի վերին մասում։ Քաղաքական ալիքի անմարդաբնակ և ավերակ է. վերջին դարերում կոչվում էր Գետաբակ և Ղալաքենդ, մինչև այժմ էլ այստեղ կան մեծ թվով հայկական հուշարձաններ։ Բերդը գտնվում է քաղաքի եղրին բարձրացող սարի գլխին և կիսավեր է. դա միջնադարյան լավ պահպանված բերդերից է, հաստահեղույս պարիսպներով և բուրգերով շրջապատված։

Սահակ-Սևաղայի հիմնադրած իշխանությունը, մատենագրի նշած սահմաններով, մի ընդարձակ երկրամաս էր, որը ընդգրկում էր Արցախ և Ուտիք նահանգների արևմտյան բոլոր ծայրագավառները՝ սկսած առնվազն Շամբոր գետի ավազանից և հասնում Դերեսի ստորին ավազանը։ Տիրույթի հյուսիսային բնական սահմանը Կուր գետն էր։ Որ այս սահմաններն իրական են եղել՝ ապացուցում են Սևաղայի և Աշոտ Նրկաթի միջև տեղի ունեցած այն դեպքերը, որ կատարվեցին Չորափորում, ապա Տավուշում։

⁸⁰ Նույն տեղում։

⁸¹ Նույն տեղում, 12 390։

Նոր այս իշխանական տիրույթը հայրենի երկրամասի՝ Սողբ վայկունիքի հետ կապված էր Փառխոսի լեռնանցքով, որը Փառխոս քաղաքի մոտից բարձրանալով, մտնում էր ներկայիս Կարմիրի շրջկենտրոնը և հասնում Սողբ (լեռնալիճ) այս ճանապարհը մինչև այժմ էլ գործում է և միակն է այդ շրջանների կապի համար)։

Փառխոսի այս թագավորությունը վերացավ 1003 թ.։ Այդ մասին Ասողիկը գրում է. «Յայսմ ժամանակի ՆՆԲ րուին (1003) իշխանեմ Փառխոսայ, որ ի Հայկազեան ազանց բաւեալ մինչեւ ցԱնենկերիմ եւ ցԳրիգոր՝ սպառեցան մահումբ։ Յորոց աշխարհս բաժանեալ հակառակութեամբ ի միջի իւրեանց աւելայն Հայոց Գագիկ եւ Փատլուն՝ ամիրայն Գանձակայ»⁸²։

Փառխոսի թագավորության հողերի մի մասի անցումը Գանձակի ամիրայությանը պատահական չէր։ Այդ ամիրայությունը խալիֆայության մեջ կիսանկախ, ապա և անկախ դարձած վարչական միավորներից մեկն էր, որը տեղավորված էր Կուրի աջ ափին և բռնում էր Ուտիք նահանգի արևելյան և Փայտակարանի արևմտյան գավառները։ Սկզբնական շրջանում արաբ տիրաները նստում էին Սասանյանների ժամանակ շինված Պարտավ քաղաքում, բայց IX դարի կեսերին, Պարտավի ավերածությունից հետո, արաբները կառուցեցին Գանձակ քաղաքը՝ ըստ Մ. Կաղանկատվացու վկայության մոտ 846 թ.⁸³։ Հայտնի է, որ նորաշեն նստոցում ամուր հենարան ունենալու համար Դիարբեքիից և այլ վայրերից աշտուղ բերվեցին մեծ թվով արաբ բնակիչներ։ Սակայն բնակչության մեծամասնությունը հին տեղաբնիկներն էին՝ հայեր և ուտիներ։

Փառխոսի թագավորական տոհմի ծագման և հաջորդության տեսանկյունից պատկերը հետևյալն է.

1. Սահլ ի Տոնակա, տեւ Սյունիքի, IX դար
2. Ատրենբեւեհ, IX դար (կիճն է՝ Սպրամ)
3. Գրիգոր, ՏՏ1 ք.
4. Սահակ-Անադա, գրավեց Գարդման-Փառխոսը, կուրացվեց 923 թ.
5. Գրիգոր, կուրացվեց 923 թ., Դավիթ
6. Սևադա իշխան, Ատրենբեւեհ
7. Հովհաննես-Սենկերիմ րագավոր. 1003 թ., Գրիգոր, Ատրենբեւեհ, Փիլիպակ

КНЯЖЕСТВА АРЦАХА, ШАКИ И ПАРСОСА В IX—X ВВ.

С. Г. БАРХУДАРЯН

(Резюме)

В период разложения Арабского халифата в Армении, как и на территории других его владений, образовались полунезависимые феодальные княжества. История ширакских и дзорагетских Багратидов.

⁸² Ա ս ող ի կ. էջ 276։

⁸³ Մ. Կ աղ ա ն կ ա տ վ ա ջ ի, էջ 378։ Արաբ աղբյուրները Գանձակի հիմնադրումը 844 և 859 թվականներին են դնում։ Հին քաղաքը գտնվում էր ներկա Գանձակից բիշ հեռու։ Ժամանակակից Գյանջան հիմնել է Շահ Արաբը՝ 1607 թ. (սկզբնական շրջանում կոչվում էր Արասաբաթ)։

васпураканских Арцрунидов и Сюнийского царства в достаточной мере освещена в историографии. Иначе обстоит дело с Арцахом, Шаки и Парисосом—княжествами, которые образовались на территории Восточной Армении и Албании в середине IX в. и, просуществовав более одного столетия, сыграли значительную роль в политической, экономической и культурной жизни армянского народа. Перед автором статьи стояла задача собрать воедино имеющиеся об этих княжествах разбросанные скудные данные, используя также обнаруженные им ценные эпиграфические материалы. Удалось уточнить границы этих княжеств и выяснить ряд важных вопросов, связанных с деятельностью наиболее выдающихся их правителей.